

POSILIJERATNI ZAROBLJENIČKI LOGOR JASENOVAC PREMA SVJEDOČANSTVIMA I NOVIM ARHIVSKIM IZVORIMA

Stipo PILIĆ
Zagreb, Hrvatska
Blanka MATKOVIĆ
London, Engleska

UDK: 343.819.5(497.5 Jasenovac)
Izvorni znanstveni rad
Prihvaćeno: 24. rujna 2013.

Historiografija na prostoru bivše Jugoslavije dosada se uglavnom fokusirala na „Ciglanu“ kao najozloglašeniji među jasenovačkim logorima iz kojeg je 22. travnja 1945. izvršen proboj logoraša. Dana 2. svibnja 1945. postrojbe Jugoslavenske armije zauzele su to područje. Ipak, spominjanje logora poslije toga datuma je sporadično, fragmentarno i nesustavno. Dosadašnji izvori o tome svode se ponajviše na kratka usmena svjedočanstva koja do sada nisu bila potkrijepljena nikakvim izvornim dokumentima. Kroz proteklih gotovo sedamdeset godina nije bilo ozbiljnijeg i temeljitijeg pokušaja istraživanja poratnog logora u Jasenovcu. Cilj ovog rada je osvrnuti se na dosadašnja istraživanja, svjedočanstva i dokumente koji govore o poslijeratnom logoru u Jasenovcu te ih upotpuniti dosada pronađenima arhivskim izvorima koji potvrđuju da je na jasenovačkom području nakon Drugoga svjetskog rata djelovao sustav zarobljeničkih logora. Među dokumentima iz Državnog arhiva u Sisku naročitu pažnju izaziva zapisnik koji otkriva identitet „upravnika zatočenika u Jasenovcu“ i koji stoga dovodi u sumnju točnost pojedinih navoda Mirka Šimunjaka na čijem se svjedočanstvu ponajviše zasniva teza o tzv. „radnoj grupi Jasenovac“.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, poraće, Križni put, Jasenovac, sabirni (koncentracijski) logor, komunistički zločini.

UVOD

Naselje Jasenovac smješteno je na lijevoj obali rijeke Save oko 100 km jugoistočno od Zagreba. Na desnoj obali, nasuprot Jasenovcu, u Savu se ulijeva rijeka Una, a sjeverno od mjesta nalazi se rijeka Strug. Prema registru župa iz 1501. župa u Jasenovcu jedina je, uz onu u Dubici, od sedamnaest župa iz 1334. preostala poslije turskih osvajanja u drugoj polovici XV. st.¹ Borbe s Turcima nastavljaju se kroz cijelu prvu

¹ Baltazar Adam KRČELIĆ, *Povijest stolne crkve Zagrebačke*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1994., 25, 30. Mića MAČKOVIĆ – Skula, Davor MAČKOVIĆ, *Jasenovac na Savi*, Davor Mačković, Jasenovac, 2007., 14.

polovicu XVI. st. kada se naselje Jasenovac prvi puta spominje 1536. na lokaciji na kojoj se danas nalazi Gradina. Na istoj lokaciji ban Petar Keglević 1539. gradi utvrdu za obranu od Turaka na utoku rijeke Une u Savu.² Turci konačno zauzimaju Jasenovac 1556. nakon čega ondje grade vlastitu utvrdu s vojnom posadom koja se upravno nalazila u Požeškom sandžaku.³ Godine 1699. Jasenovac osvajaju Habsburgovci te naselje tada postaje dijelom Vojne Krajine i jedna od utvrda sa satnijom.⁴ Rimokatolička župa i crkva sv. Nikole te kapela sv. Erazma prvi put se spominju 1736. Godine 1775. bilježi se i prvi spomen pravoslavne crkve Rođenja sv. Jovana Krstitelja.⁵ Polovicom XVIII. st. otvara se prvo rimokatolička, a potom i pravoslavna pučka škola.⁶ Jasenovac tada predstavlja jednu od postaja na važnom prometnom putu između Jadranskog mora i Podunavlja⁷ što mu omogućuje ubrzan i pojačan razvoj. U naselju se već početkom XIX. st. formira cehovsko udruženje, a ubrzo nakon toga i obrtnička zadruga i brodogradilište. Dana 15. siječnja 1888. ustanovljena je željeznička veza sa Siskom i Novskom. Osim toga u Jasenovcu se nalazila skela koja ga je povezivala s Donjom Gradinom na desnoj obali Save, pa je prometno bio još značajniji. Dolaskom Karađorđevića na vlast i promjenom politike Kraljevine Srbije prema Austro-Ugarskoj, Jasenovac postaje jedno od središta tajne velikosrpske aktivnosti prema Hrvatskoj kao dijelu Austro-Ugarske monarhije, osobito između 1906. i 1908.⁸ Tih se godina u Jasenovcu osnivaju brojna srpska društva sa zadaćom širenja srpskog duha, jezika i srpskog pisma ćirilice. Nedugo potom uslijedio je Prvi svjetski rat, a potom i raspad Austro-Ugarske monarhije.

Nakon završetka Prvoga svjetskog rata Jasenovac ulazi u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), koja 1929. mijenja ime u Kraljevinu Jugoslaviju. Na izborima 1923. Jasenovac se sastojao od dvije izborne jedinice: Jasenovac I. i Jasenovac II. U I. izbornoj jedinici pravo glasa imalo je 528 glasača, a na izbore ih je izišlo 472, odnosno gotovo 90 %. Najviše je glasova dobila Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) 253, potom Radikalna stranka 109, Demokratska stranka 87, a ostale stranke dobile su manje od deset glasova. U II. izbornoj jedinici pravo glasa imalo je 723 gla-

² Branko ŠEPOVIĆ, *Jasenovac*, Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek, Zagreb, 2001., 4, slika 1; Radovan TRIVUNČIĆ, *Jasenovačka drama*, Školske novine, Zagreb, 1985., 11; M. i D. MAČKOVIĆ, *Jasenovac*, 18.

³ Evlija ČELEBIJA, *Putopisi, Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, IRO Veselin Masleša, Sarajevo, 1979., 219, 231 – 232, 271. M. i D. MAČKOVIĆ, 2007., 22, 24 – 25.

⁴ M. i D. MAČKOVIĆ, 2007., 27 – 30.

⁵ Alojz BULJAN, Franjo HORVAT, *Žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća na području bivšeg kotaralopćine Novska (Grad Novska, općine Jasenovac i Lipovljani, Grad Kutina – dio i Grad Sisak – dio)*, Ogranak Matice Hrvatske – Novska, Novska, 2006., 577.

⁶ M. i D. MAČKOVIĆ, 2007., 40 – 43.

⁷ Veljko ROGIĆ, *Regionalna geografija Jugoslavije*, knj. 1., Školska knjiga, Zagreb, 1982., 146 – 148.

⁸ Dragutin PAVLIČEVIĆ, Progoni i likvidacije Hrvata na području Hrvatske od 1903.-1941., Zbornik *Međunarodni znanstveni skup Jugoistočna Europa 1918. – 1995.*, Hrvatska matica iseljenika i Hrvatski informativni centar, Zagreb, 1995., 41 – 42; Frano GLAVINA, U Jasenovcu su Srbi još 1906. ubijali Hrvate, *Panorama*, Zagreb, 1. srpnja 1996., 60 i 61.

sača, a glasovalo je 529 ili oko 70%, što je manji odaziv nego u I. izbornoj jedinici. I ovdje je HRSS dobio najveći broj glasova – 243, zatim Demokratska stranka 160 i Radikali 115 glasova, a ostali manje od deset glasova.⁹ Na izborima 1927. i 1928. pobijedio je HSS s osam poslaničkih mjesta, iza njih su bili Radikali sa sedam mjesta, dok je najmanje glasova ostvario SDS s tri mjesta,¹⁰ pa je vlast preuzela Seljačko-demokratska koalicija (SDK), koju od 1927. tvore HSS i SDS.

U vrijeme šestosiječanjske diktature najveće značenje i ulogu imaju organizacije pod jugoslavenskim nazivom Mlada Jugoslavija i Sokol Jugoslavije.¹¹ U to vrijeme zabranjeno je bilo kakvo spominjanje i isticanje tzv. plemenskih (odnosno nacionalnih) simbola i elemenata. Ipak, odnos prema svima nije isti. Dok se prema hrvatskim simbolima i pojmovima udara svim oblicima represije, prema onima srpskog karaktera nema nikakve prisile ili zlostavljanja te se protiv njih nastupa samo formalnosti radi.¹² Kralj i vladajući dvorski krugovi izbacuju u prvi plan simbole jugoslavenske nacije i države o čemu nam govori zbor Jugoslavenske akcije legalno održan 20. svibnja 1934.¹³ Političku situaciju najbolje opisuje političko izvješće o partijama i pokretima u Novskoj kotarskog načelnika Novske Šipuća od 28. siječnja 1935.¹⁴ Iz izvješća se lako da zaključiti da pored svih uloženi državnih napora u cilju jačanja političkih stranaka i organizacija kojima su cilj one s unitarističko-jugoslavenskim imenom i nazivima u narodu i dalje najveći utjecaj imaju stare stranke i to ponajprije Hrvatska seljačka stranka (HSS) i Samostalna demokratska stranka (SDS). Osnivaju se kulturno-prosvjetne organizacije s ciljem propagiranja jedinstvene (unitarne) države. Među njima jedno od značajnijih na jasenovačkom području je Kulturno prosvjetni dom Kraljevića Tomislava u Jazavici.¹⁵ Godine

⁹ Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), f. 1364, Grupa XXIII., Izbori u Jugoslaviji, kut. 8, br. 1771/23. Iskaz o rezultatu izbora kotara Novska, Novska 19. ožujka 1923.

¹⁰ HDA, f. 1364, Grupa XXIII., Izbori u Jugoslaviji, kut. 21, UOZV inv. br. 56141/27. i 18684/28.

¹¹ HDA, f. 144, Savska banovina Upravni odjel, kut. 111, Pov. br. 7551/1931.; 7600/1931.; 10610/1931.; 7610/1931.; 7735/1931.; 10463/1931.

¹² HDA, f. 144, Savska banovina Upravni odjel II., Pov. O. Z. Br. 2926/33. U dokumentu je navedeno da je isticanje srpske „plemenske“ zastave na pravoslavnoj crkvi u Jasenovcu kažnjeno samo ispitivanjem i utvrđivanjem tko je i kako istu postavio. Više od toga nije poduzeto.

¹³ HDA, f. 1353, Grupa VI., Građanske stranke i društva, inv. br. 3970. Iako se u izvoru ne navodi jasno koja organizacija stoji iza zbora, prema navedenom policijskom izvješću, simbolima, sastavu i govornicima na zboru može se zaključiti da je zbor organizirao Dimitrije Ljotić, koji u to vrijeme stvara i organizira jugoslavenski pokret pod nazivom „Jugoslavenski zbor“, koji je poznat pod jedinstvenim nazivom „ZBOR“.

¹⁴ HDA, f. 1363, Grupa XXI, Politička situacija, inv. br. 4229, kut. 55. Nova stranka koja je jedina legalna te predstavlja državu i kreira politiku zove se Jugoslavenska nacionalna stranka. Stranka je navodno uživala potporu svega jedne četvrtine pučanstva na srezu Novska, uz napomenu da je čak i kotarski načelnik izrazio sumnju u toliku podršku u mogućim slobodnim izborima, ukoliko bi do njih došlo.

¹⁵ HDA, f. 144, Savska banovina Upravni odjel, kut. 277, 521/II, Pov. 1936. Osnivačka skupština održana je 3. listopada 1935. Dom su osnovali 9. siječnja 1936. tri udruge: Dobrovoljna vatrogasna četa Jazavica – Roždanik, Sokolska četa Jazavica i Katoličko pogrebno društvo Gornji Rajič. Pravila društva odobrena su po odobrenju Kraljevske Banske uprave Savske banovine od 1. veljače 1936.

1936. iz uprave Savske banovine u sva naselja pristižu okružnice kojima se zabranjuje daljnja djelatnost naoružanih četničkih udruženja.¹⁶ Prema tim okružnicama čini se kao da četnici u Jasenovcu tada nisu imali ni odbor ni pododbor, jer se to mjesto ne spominje ni u jednom tom dokumentu. Iz izvješća kotarskog načelnika Novske Šipuća saznajemo kako su u istom kotaru četničke organizacije postojale u Jazavici i Jasenovcu, a ova posljednja bila je vrlo aktivna i brojčano jaka.¹⁷ Kao jedan od dokaza djelovanja i funkcioniranja četničke organizacije je i ranjavanje jednog lugara i ubojstvo redara Ivana Šepovića u kojemu su sudjelovali članovi mjesne četničke organizacije.¹⁸

Donošenjem Oktobranog ustava 1931., vlada pokušava održati privid demokracije i zato dvije godine kasnije organizira izbore. Iz dokumenata saznajemo da su kandidati u Jasenovcu bili Ivan Đilas i Đuro Borojević.¹⁹ Na izbore održane 1935. od 1 539 birača u Jasenovcu izišlo je njih 1127. Uvjerljivo najveći broj glasova polučio je HSS – 668, potom lista Jugoslovenske radikalne zajednice kombinirana s Ozrenom Bačićem sa 459 glasova, dok su Đuro Dragić i lista Ozrena Bačića ostvarili zanemarive rezultate.²⁰ Tih se godina u Jasenovcu, uz HSS i SDS, ističe djelovanje već navedene novoosnovane Jugoslovenske radikalne zajednice i „Zbora“ Dimitrija Ljotića, čiji je nositelj u Jasenovcu Ozren Bačić, jedan od vlasnika industrijskog kompleksa koji se razvija na Savi kod Jasenovca. I rezultati parlamentarnih izbora 1935. na novskom kotaru bili su uspješni za oporbenu listu Udružene opozicije dr. V. Mačeka (HSS – 3 323 i SDS – 318 glasova) koja je na njima minimalno s 3 641 glasom (50,83%) pobijedila vladinu listu B. Jeftića (tj. JNS) s 3 096 glasova (43,22%). Lista B. Maksimovića (Radikalna stranka) dobila je 242 glasa ili 3,38%, a lista Dimitrija Ljotića („Zbor“), koje je nositelj bio Ozren Bačić, osvojila je svega 184 glasa odnosno 2,57%. Na parlamentarnim izborima 1938. na kotaru Novska za listu dr. V. Mačeka glasovalo je 4 906 ili 85,52 % glasača (HSS – 4 870 i JNS – 35 glasova). Za vladinu listu dr. M. Stojadinovića (JRZ) izjasnio se svega 831 glasač ili 14,48%, a za listu D. Ljotića 225 glasova. Izborni rezultati ukazali su na znatno jačanje HSS-a koji je pobijedio u sve tri tadašnje novske općine: Jasenovac, Novska i Novska vanjska. U Jasenovcu je od 846 birača glasovalo njih 649 odnosno 75%, a pobijedila je lista SDK koju je predvodio Mijo Dragić s 472 osvojena glasa, ispred vladine liste JRZ-e koju je predvodio Ivan Jurić sa 177 osvojenih glasova.²¹ Demokratizacija u zemlji dovela je do novih odnosa u kojima se ponovo iskazala snaga

¹⁶ HDA, f. 144, Savska banovina Upravni odjel, kut. 277, 1022/1936; 943./1936; 531./1936.

¹⁷ HDA, f. 144, Savska banovina Upravni odjel, kut. 285, inv. br. 2354./1936. U izvješću se ističe kako niti jedna od te dvije organizacije nije predala popis članova Upravnog odbora, pa one prema tome više i ne postoje, tim više jer su četničke organizacije „među Hrvatima omražene i provokatorski djeluju“.

¹⁸ HDA, f. 1363, Grupa XXI., Politička situacija, kut. 55, inv. br. 4369.

¹⁹ HDA, f. 1364, Grupa XXIII., Izbori u Jugoslaviji, kut. 21, SBUO II. Pregled biračkih kandidata.

²⁰ HDA, f. 1364, Grupa XXIII., Izbori u Jugoslaviji, kut. 21, SBUO POV. II., 4854/36.

²¹ HDA, f. 1364, Grupa XXIII., Izbori u Jugoslaviji, kut. 8, spis br. 234. Uspjeh kandidatskih lista. Tomo JANČIKOVIĆ, Hrvati u izborima 11. prosinca 1938., Zagreb, siječanj 1939., *Politika*, Beograd, 14. 12. 1938., 5.

HSS-a i zajedništva hrvatskog naroda. To je izazvalo srpske snage koje osnivaju društvo „Krajina“, organiziraju skupove te izdaju knjige kojima nastoje dokazati srpstvo hrvatskih prostora.²²

Sljedeće godine, uoči početka Drugoga svjetskog rata, sporazumom Cvetković – Maček formira se Banovina Hrvatska, kao posebna upravna jedinica Kraljevine Jugoslavije koju čine Primorska i Savska banovina te dijelovi Drinske banovine.

Do Drugoga svjetskog rata općina Jasenovac sastavni je dio kotara Novska. Prema prvom poznatom popisu u Šematizmu Zagrebačke biskupije iz 1830. Jasenovac je imao 2 014 stanovnika, od kojih je rimokatolika bilo 1 096, a pravoslavnih (grkokatolika) 918. U Krapju je živjelo 1 155 stanovnika i to rimokatolika.²³ Godine 1841. Jasenovac je nastanjivalo 1 065 rimokatolika i 1 033 pravoslavnih, a Krapje 1 234 rimokatolika i 6 pravoslavnih.²⁴ Trend izjednačavanja stanovništva nastavio se do 1852. kada je u Jasenovcu živjelo 1 129 rimokatolika i 1 063 pravoslavnih, odnosno ukupno 2 192 žitelja, a u Krapju 1 271 rimokatolik, 1 grkokatolik i 36 ostalih, što je ukupno 1 307 žitelja.²⁵ Iako je Jasenovac 1855. poharala kuga,²⁶ broj stanovnika nije opao, pa tako prema popisu iz 1856. u mjestu živi 1 160 rimokatolika i 1 020 pravoslavca, što je ukupno 2 280 stanovnika. Iste je godine u Krapju živjelo 1 350 rimokatolika i 76 ostalih.²⁷ Ipak, prema prvom službenom popisu stanovništva iz 1857. Jasenovac ima 2 086 stanovnika, a najveći broj stanovnika bilježi 1880. kada je ondje živjelo 2 468 stanovnika, od kojih 1 441 Hrvat (rimokatolik), 979 Srba (pravoslavnih), 43 Židova i 5 ostalih. Prema popisu stanovništva iz 1910. u Jasenovcu je živjelo 2 365 stanovnika od kojih 1 334 Hrvata, 975 Srba, 33 Nijemca, po 8 Čeha i Mađara, 2 Rusina ili Ukrajinca, 1 Slovenac, 4 Židova te 4 ostalih i nepoznatih.²⁸ Popisi rađeni između dva svjetska rata nisu objavljeni po naseljima, nego samo po općinama, kotarevima, oblastima i banovinama. Osim toga, stanovništvo nije popisano po nacionalnom sastavu, već samo vjerskom, a jezik je bio samo srpskohrvatski. Tako je u općini Jasenovac prema popisu 1921. živjelo 5 276 stanovnika, od kojih 2 424 pravoslavnih, 2 851 rimokatolik i jedan grkokatolik, a samo je mjesto Jasenovac

²² *Krajina, Srbi u našim sjevero-zapadnim krajevima*, Zadržna štamparija u Zagrebu, Zagreb, 1938. *Srpsko-hrvatski spor*, 3. deo, Štamparija Drag. Perović, Beograd, 1939., J. Ž. MILOSAVLJEVIĆ, *Srpsko-hrvatski spor i neimari Jugoslavije*, Lento, Beograd, 2003.

²³ Nadbiskupijski arhiv Zagreb (dalje NAZ), Schematismus cleri diocesis Zagradiensis Pro Anno MDCCCXXX. (1831.), 71. i 72. U filijalama Jasenovca – Košutarici bilo je 356 rimokatolika, a u Ušticu 320 rimokatolika i 407 pravoslavaca. U filijalama Krapja živjelo je u Drenovu Boku 642 rimokatolika, Puski 684 i Plesmu 425.

²⁴ NAZ, Schematismus cleri diocesis Zagradiensis Pro Anno MDCCCXLI. (1841.), 62 i 63.

²⁵ NAZ, Schematismus cleri diocesis Zagradiensis Pro Anno MDCCCLII. (1852.), 156 i 157.

²⁶ M. i D. MAČKOVIĆ, 2007., 35.

²⁷ NAZ, Schematismus cleri diocesis Zagradiensis Pro Anno MDCCCLVI. (1856.), 80 i 81.

²⁸ *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.-1991. po naseljima*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1998., knjiga 3, 1942.

te godine imalo 2 176 žitelja.²⁹ Popisom 1931. utvrđeno je u općini Jasenovac 5 545 stanovnika, od kojih 2 591 pravoslavaca (Srba) i 2 943 rimokatolika (Hrvata), 2 grkokatolika, 7 pripadnika islamske vjere i 2 ostalih, a samo mjesto Jasenovac imalo je te godine 2 278 stanovnika.³⁰

Uoči početka Drugoga svjetskog rata na području Kraljevine Jugoslavije u Jasenovcu je živjelo 2 860 stanovnika, od čega 1 540 Hrvata, 1 311 Srba i 10 ostalih.³¹ Prema šematizmu Katoličke crkve objavljenom 1939. župa u Jasenovcu brojala je 3 090 duša.³² Bio je to gradić u kojem se pored razvijene poljoprivrede u okolici razvijala raznovrsna industrija čiji je vlasnik uglavnom bio Ozren Bačić. U naselju je djelovalo više kulturno-umjetničkih i prosvjetnih društava, uglavnom nacionalno organiziranih.³³ Gospodarski je razvoj uvjetovao nastanak i razvoj političkih stranaka, a u osvit Drugoga svjetskog rata bilježi se i djelovanje pripadnika Ustaškog pokreta, dio kojih je do tada djelovao preko HSS-a. Drugi svjetski rat nanio je znatne štete Jasenovcu od kojih se naselje do danas nije oporavilo, bilježeći pritom konstantan pad stanovništva. Prema popisu stanovništva iz 1948. u Jasenovcu je živjelo 2 086 osoba, od čega 1 670 Hrvata i 414 Srba,³⁴ što govori o znatnom ukupnom padu stanovništva, a koji se najviše odrazio

²⁹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.*, Državna štamparija, Sarajevo, 1932., 278; B. ŠEPOVIĆ, 2001., 12, tablica 1; Stanoje STANOJEVIĆ, *Narodna enciklopedija srpsko – hrvatsko – slovenačka*, knjiga II, Zagreb, 1925., 129, Zagreb, 1927., 133. (U knjigama nema naznačene godine izdanja, a prema UDK ispisu u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici prva je izdana 1925., a druga 1927. s tim da su godine u zagradama i iza svake je upitnik. S obzirom na broj stranica na kojima je odrednica Jasenovac, godina je vjerojatno određena prema tome. Podaci u obje knjige istovjetni su. Prvo izdanje je na ćirilici, drugo na latinici.) Popis je rađen prema teritorijalnoj organizaciji Austro-Ugarske 1910. pa se Jasenovac tada nalazio u kotaru Novska i Požeškoj županiji. Prema Stanojeviću Jasenovac je tada imao 2 111 stanovnika. Iz navoda nije jasno odnosi li se ta brojka na 1921. ili 1925. jer se ti podaci ne slažu sa službenim rezultatima popisa stanovništva 1921. koji su objavljeni tek 1932.

³⁰ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. g.*, knj. II, prisutno stanovništvo po veroispovesti, Beograd, 1938., 90; B. ŠEPOVIĆ, 2001., 12, tablica 1.

³¹ A. BULJAN, F. HORVAT, 2006., 577 – 578.

³² Krunoslav DRAGANOVIĆ, *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji*, Curia Archiepiscopalis Vrhbo-snensis, Sarajevo, 1939., 53 – 54. Župi su vjerojatno pripadala još neka sela oko Jasenovca pa u tom smislu treba promatrati ovaj broj žitelja. Danas je Župa sv. Nikole u Jasenovcu dio Jasenovačkog dekanata, koji je u Čazmanskom arhidakonatu, a koji je dio Zagrebačke nadbiskupije.

³³ Srpski sokol i Srpska čitaonica osnovani su 1907., a Hrvatsko seljačko pjevačko društvo Svačić 1909. M. i D. MAČKOVIĆ, 2007., 56, 57 i 67.

³⁴ *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948. g.*, knj. 9, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1954., 369; *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske*, knjiga 3., Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1998., 1942.; *Administrativno-teritorijalna podjela i imenik naseljenih mjesta Narodne Republike Hrvatske, stanje 1. V. 1951.*, Tisak štamparije novina u Zagrebu, Zagreb, 1951., 104. Jasenovac je bio organiziran kao mjesni narodni odbor (MNO) u kotaru Novska i oblasti Zagreb. Površina kotara Novska bila je 619 km², gdje je u 7 261 domaćinstvu živjelo 25 872 stanovnika. Tada je na području Mjesnog narodnog odbora Jasenovac u 615 domaćinstava živjelo 1 360 stanovnika. Na području Mjesnog narodnog odbora nalazilo se i selo Košutarice, gdje su u 178 domaćinstava živjela 692 stanovnika te zaseok Lončarice gdje su u 10 domaćinstava živjela 34 stanovnika. Šepović navodi da je u mjestu Jasenovac, prema Uredu za statistiku Sisak – ispostava Novska, živjelo 1 394 stanovnika iz čega se može zaključiti da se gornji podaci odnose na općinu Jasenovac. Vidi: B. ŠEPOVIĆ, 2001., 12, tablica 1.

na stradalo srpsko stanovništvo koje se svelo na trećinu prijeratnog. Godine 1953. u Jasenovcu je zabilježeno svega 1 486 stanovnika. Prema tom popisu najveći pad stanovništva zabilježen je kod Hrvata kojih je preostalo svega 981, a Srbi su u odnosu na 1948. ostvarili porast na 496 stanovnika uz 3 Čeha.³⁵

Sabirni logor Jasenovac osnovan je u kolovozu 1941. u blizini naselja Jasenovac, a sastojao se od pet logora. Logori I. i II., odnosno Krapje i Bročice, rasformirani su već u studenom iste godine. Osnivanje Logora III., poznatog kao Ciglana, započeto je u rujnu 1941. kada je Zapovjedništvo Ustaške obrambene službe preuzelo objekte nekada u vlasništvu Ozrena Bačića. Područje novog logora bilo je dobro povezano željeznicom, a uključivalo je, između ostalog, industrijske objekte poput mlina, lančare, pilane i ciglane. U samom naselju Jasenovac formiran je Logor IV. – Kožara, a potkraj 1941. osnovan je i Logor V. u Staroj Gradiški.

Logor III. C – Ciglana dio je industrije koju je Bačić razvijao između dva svjetska rata u Jasenovcu, a sastojao se od ciglane, pilane, lančare, mlina, tvornice kliješta i električne centrale te 56 prijavljenih obrta.³⁶ Godine 1940. te objekte navodno preuzima zapovjedništvo Vrbaske divizije.³⁷ Bačići se kao poduzetnici-trgovci pojavljuju 26. 11. 1919. kada poduzeće „Bačić i drugovi“ iz Jasenovca traži dozvolu za izvoz svoje robe u Austriju.³⁸ Za ovaj je pothvat obitelj Bačić imala političku podlogu u denuncijaciji Lazara Bačića 1915. po caru Austro-Ugarske monarhije.³⁹ Poslove su razvijali obiteljski, između Zagreba i Jasenovca. Ozren Bačić, koji je tridesetih godina pomagao JRZ-e i Ljotićev Zbor, od „narodnih vlasti“ je žigosan i osuđen kao fašist.⁴⁰ Čini se da je već uspostavom Banovine Hrvatske otišao u Beograd i za vrijeme Drugoga svjetskog rata nastavio svoje poslove u suradnji s vlastima Nedićeve Srbije, zbog čega je poslije rata završio u zatvoru i osuđen na desetogodišnju robiju. Prema urudžbenom zapisniku za 1946. od 11. studenog 1946. Gradski NOO Zemun zatražio je Bačićeve podatke od MNO Jasenovac.⁴¹ Iz molbe koju je 19. ožujka 1951. Kazneno-popravnog domu u Nišu uputila njegova kćer Ljubica Šesto, rođena Bačić, doznajemo zbog čega su ti podaci traženi. Ona ističe kako je još 1950. poslala molbu za puštanje na slobodu svoga oca, budući da je odslužio polovicu kazne, ili premještaj iz Sremske Mitrovice u Lepoglavu ili Staru Gradišku u Hrvatskoj gdje je većina obitelji živjela. Umjesto toga Bačić je dobio premještaj u KPD Niš zbog čega njegova kći iznova piše molbu,⁴² no rezultat nam nije poznat. Čini se da je obiteljska

³⁵ *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske*, knjiga 3, 1998., 1942.

³⁶ A. BULJAN, F. HORVAT, 2006., 578.

³⁷ Prema nepotvrđenim podacima iz privatnih izvora.

³⁸ HDA, f. 417, Odvjetnička pisarnica Walter Radivoj, kut. 5, sign. c 1562.

³⁹ HDA, f. 417, Odvjetnička pisarnica Walter Radivoj, kut. 135, sign. K 248.

⁴⁰ A. BULJAN, F. HORVAT, 2006., 578 – 579.

⁴¹ Državni arhiv Sisak (dalje DASK), f. 321, Mjesni narodni odbor Jasenovac (MNO), urudžbeni zapisnik (u.z.) za 1946. g., br. 1510.

⁴² HDA, f. 417, Odvjetnička pisarnica Walter Radivoj, kut. 135, sign. K 3927 i 3864.

imovina u Jasenovcu, Novskoj i Zagrebu oduzeta nacionalizacijom i konfiskacijom poslije Drugoga svjetskog rata, pa tako i industrijski kompleks u Jasenovcu.⁴³

Historiografija na prostoru bivše Jugoslavije dosada se uglavnom fokusirala upravo na „Ciglanu“ kao najozloglašeniји među jasenovačkim logorima iz kojeg je 22. travnja 1945. izvršen proboј logoraša. Dana 2. svibnja 1945. postrojbe Jugoslavenske armije zauzele su to područje. Ipak, spominjanje logora poslije toga datuma je sporadično, fragmentarno i nesustavno. Dosadašnji izvori o tome svode se ponajviše na kratka usmena svjedočanstva koja do sada nisu bila potkrijepljena nikakvim izvornim dokumentima. Razlozi su nedostupno izvorno gradivo koje se uglavnom nalazi u Vojnom arhivu u Beogradu, ali i komoditet povjesničara i istraživača.⁴⁴ Onom dijelu povjesničara koji nastavljaju „borbenu tradiciju“ jugoslavenske historiografije takvo stanje odgovara jer na taj način suvereno vlada temom, sadržajem, vremenom i prostorom. Kroz proteklih gotovo sedamdeset godina nije bilo ozbiljnijeg i temeljitijeg pokušaja istraživanja poratnog logora u Jasenovcu, a da ne govorimo o možebitnom traženju izvornih arhivskih dokumenata u arhivima Republike Hrvatske. Dok je do 1990. za to i bilo opravdanja, poslije te godine u Republici Hrvatskoј su izvori, barem službeno, dostupni povjesničarima i istraživačima bez straha za sigurnost ili život. Povremeni pokušaji da se istraži moguće djelovanje poslijeratnog logora Jasenovac bilo je prigodničarsko i uglavnom na amaterskoј razini, a poticaj je najmanje dolazio od samih povjesničara. Hrvatska politička emigracija čini se nije imala dovoljno materijala za tu temu, pa se njome nije ni bavila.

Potrebno je istaknuti i to da, unatoč dosada objavljenim svjedočanstvima o djelovanju poslijeratnog logora Jasenovac, Zastupnički dom Hrvatskog sabora nije izglasao izmjene i dopune Zakona o Spomen području Jasenovac. Ta ustanova još uvijek djeluje u skladu sa Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o Spomen području Jasenovac izglasanom 2001. godine u kojemu nema spomena o poslijeratnim žrtvama tog logora, a u Savjet Spomen područja imenuje se između ostalih i predstavnik Saveza antifašističkih boraca Hrvatske, odnosno osoba koja je moguće bila pripadnik Jugoslavenske armije u trenucima djelovanja poslijeratnog logora Jasenovac zbog čega je očito u sukobu interesa.⁴⁵ U ovom trenutku SAB predstavlja članica SDP-a Katica Sedmak koja je na komemoraciji u Jasenovcu 2012. izjavila da „JUSP Jasenovac ne skrbi samo o ovom lokalitetu u Jasenovcu, nego i o skoro svim lokalitetima koji su pripadali logoru u periodu od 1941.-1945.“⁴⁶ Osim toga, u skladu sa zadaća-

⁴³ HDA, f. 417, Odvjetnička pisarnica Walter Radivoj, kut. 135. Na web stranici Spomen područja Jasenovac ističe se da je Bačićeva imovina konfiscirana od strane vlasti NDH, no ne navode se dostupni podaci o sudbini Ozrena Bačića i obiteljske imovine nakon završetka Drugoga svjetskog rata. URL: <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7338> (15. 4. 2013.).

⁴⁴ Do 2006. Vojni se arhiv nalazio u okviru Vojnoistorijskog instituta. URL: http://www.isi.mod.gov.rs/vojni_arhiv02/istorijat.php?lang=sr-lat (4. 11. 2013.).

⁴⁵ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o spomen-području Jasenovac, *Narodne novine*, 22, 21. 3. 2001.

⁴⁶ Govor potpredsjednice SABA Katicice Sedmak u Jasenovcu, URL: <http://www.sabh.hr/index>.

ma definiranim u Zakonu, na web stranici Spomen područja Jasenovac ističe se da je „koncentracioni logor Jasenovac bio mjesto zatočenja, prisilnog rada i likvidacija, u prvom redu srpskog pravoslavnog stanovništva koje je, u cilju stvaranja čistog etničkog teritorija, trebalo potpuno iskorijeniti s područja Nezavisne Države Hrvatske, kao i Židove i Rome, rasnim zakonima diskriminirano stanovništvo“ te da je „u logoru stradao i znatan broj Hrvata - komunista i antifašista, pripadnika Narodno – oslobodilačke vojske Hrvatske, kao i članova njihovih obitelji i drugih protivnika ustaškog režima.“⁴⁷

Svrha ovog rada je osvrnuti se na dosadašnja istraživanja, svjedočanstva i dokumente koji govore o poslijeratnom logoru u Jasenovcu te ih upotpuniti novim pronađenim arhivskim izvorima koji potvrđuju da je na jasenovačkom području nakon Drugoga svjetskog rata djelovao sustav zarobljeničkih logora.

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA, ISKAZI I SVJEDOČANSTVA O POSLIJERATNOM LOGORU U JASENOVCU

Problematikom postojanja poslijeratnog logora Jasenovac prvi se počeo baviti svećenik, franjevac i povjesničar Oton Knezović koji je u svome radu pod nazivom „Pokolj hrvatske vojske 1945.“ iznio prva svjedočanstva o Bleiburgu, Križnom putu i stradanju hrvatske vojske poslije II. svjetskog rata.⁴⁸ Prema svjedočanstvu koje mu je iznio jedan svećenik zatočen 1945. u zatvoru (logoru) u Staroj Gradiški, ondje su bili smješteni brojni svećenici Katoličke crkve. S obzirom da je broj zatočenika bio prevelik, dio ih je bio smješten u tvornici opeka nekoliko kilometara dalje,⁴⁹ no izvori ne otkrivaju o kojoj se točno lokaciji radi.

Godinu dana nakon Knezovića objavljuje svoju knjigu Josip Hećimović, ali sa sadržajem koji općenito navodi stradanja poslije 1945. bez ikakvog spominjanja poslijeratnog logora u Jasenovcu.⁵⁰ U Francuskoj Bernard Georges piše knjigu sličnog sadržaja o događajima u Jugoslaviji tijekom Drugoga svjetskog rata, ali ni u njoj nema nikakvog spomena o djelovanju logora u Jasenovcu nakon rata.⁵¹ Dvije godine

php?option=com_content&view=article&id=392:govor-potpredsjednice-saba-katice-sedmak-u-jasenovcu&catid=4:govori&Itemid=16, (20. 4. 2013.).

URL: <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5019> (15. 4. 2013.).

⁴⁷ URL: <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5019> (15.04.2013.).

⁴⁸ Oton KNEZOVIĆ, *Pokolj hrvatske vojske 1945. (Dokumenti o zvjerstvima Srba nad Hrvatima)*, Chicago, 1960.

⁴⁹ O. KNEZOVIĆ, 1960., 67. Bašić i Kevo navode stranicu 61. što je netočno. Vidi: Petar Bašić, Mario Kevo, O problemu postojanja jasenovačkog logora nakon 1945., *Radovi*, vol. 30, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, 1997., 304. Budući da se na ovom prostoru nalazilo više tvornica opeke, nemoguće je sa sigurnošću zaključiti o kojoj je tvornici riječ u navedenom izvoru.

⁵⁰ John HEĆIMOVIĆ, *In Tito's death Marches, Testimony on the Massacres of the Croatians War Prisoners and Civilians after World II*, Croatian Franciscan Press, Chicago, 1961.

⁵¹ Bernard GEORGES, *L'occident joue et perd – La Yougoslavie dans la guerre*, La Table ronde, Paris, 1968.

kasnije Ivan (John) Prcela izdaje u Sjedinjenima Američkim Državama najznačajnije djelo dokumentarnog gradiva o stradanjima Hrvata poslije Drugoga svjetskog rata, no ponovno bez spomena logora u Jasenovcu, iako se spominje značajan broj logora na drugim mjestima u okolici Jasenovca.⁵² Vinko Nikolić je 1976. u Münchenu i Barceloni tiskao novo izdanje knjige objavljene prvi put 1963. u Buenos Airesu⁵³, ali ni on nigdje izravno ne spominje poratni logor u Jasenovcu, iako iznosi svjedočenje dr. Ivana Pasphe koji će kasnije na drugom mjestu dati svoj iskaz i o tom logoru. U zborniku *Bleiburg: uzroci i posljedice*, Vinko Nikolić objavljuje prilog A. Mečave pod naslovom „I partizani su ubijali u Jasenovcu“ u kojem iznosi iskaz jednog mladića Srbina s Korduna koji je s njime bio u logoru Stara Gradiška i dao mu iskaz o svome Križnom putu 1945. Tijekom rata, još kao dječak, sprijateljio se s domobranima koji su bili smješteni na tom području. S njima se povlačio prema Sloveniji i Austriji. Poslije predaje Englezima, koji ih izručuju partizanima, uslijedio je povratak u zemlju na Križnom putu. U skupini od nekoliko tisuća ustaša i domobrana doveden je u Jasenovac, tada u partizanskim rukama. Ondje su bili podijeljeni u skupine koje su tijekom vremena jednostavno „nestajale“. Sam se spasio, s još jednim zatočenikom, tako što je izjavio da je pravoslavac, te su obojica puštena na slobodu. Međutim, po povratku u rodno selo prijavljen je, uhićen i kao „neprijatelj naroda“ osuđen na smrt. Poslije žalbe kazna mu je preinačena na dvadeset godina robije koju je služio u Staroj Gradiški.⁵⁴

Nakon tog razdoblja u emigraciji je objavljen niz knjiga sa svjedočanstvima i iskazima o poratnim logorima, stratištima, grobištima i žrtvama, no nigdje nije spomenut poslijeratni logor Jasenovac. Prvi će to učiniti sami suvremenici ratnih i poratnih zbivanja u Jugoslaviji: književnik i partizan Vjekoslav Kaleb,⁵⁵ zatim Milan Bulajić te povjesničari Vladimir Dedijer u djelu „Vatikan i Jasenovac“⁵⁶ i Antun Miletić u knjizi „Koncentracioni logor Jasenovac“ (knjiga III)⁵⁷. Kaleb je već tada shvatio o čemu se radi kada se govori o Jasenovcu i stoga napisao da zna „da oni

⁵² John PRCELA, Stan GULDESCU, *Operation Slaughterhouse – Eyewitness Account of Postwar Massacres in Yugoslavia*, Dorrance and Company, Philadelphia, 1970. Isto je izdanje tiskano 1995. kod istog izdavača i u istom mjestu. Dokumente izdane u ovoj publikaciji skupio je svećenik Krunoslav Draganović. John PRCELA, Dražen ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust: dokumenti i svjedočanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji*, Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, Zagreb, 2001. Knjigu je ponovo tiskalo Hrvatsko žrtvoslovno društvo u Zagrebu 2005. i 2007.

⁵³ Vinko NIKOLIĆ, *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, Knjižnica Hrvatske revije, München – Barcelona, 1976. Knjiga je po istom izdavaču, s istim nazivom i na istom mjestu objavljena godinu poslije, a u Hrvatskoj (Zagreb) je prvi put objavljena 1993. te potom 1998. i 2005. U Buenos Airesu objavljena je pod naslovom *La tragedia de la Bleiburg*.

⁵⁴ Vinko NIKOLIĆ, *Bleiburg: uzroci i posljedice*, Knjižnica Hrvatske revije, München - Barcelona, 1988., 244 – 245.

⁵⁵ Vjekoslav KALEB, Govorim o toleranciji, *Hrvatski tjednik*, god. I, br. 31, 19. studenog 1971., Matica Hrvatska, Zagreb.

⁵⁶ Vladimir DEDIJER, *Vatikan i Jasenovac*, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd, 1987.

⁵⁷ Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Narodna knjiga, Beograd, 1987.

koji udeseterostručuju broj ubijenih recimo u Jasenovcu, jednostrano, znadu dobro da je u tom logoru ubijeno daleko najviše Hrvata, ali oni hoće da unovče tuđu krv i potežu je za svoje nečiste svrhe.“⁵⁸ Rečenica je ostala aktualna do danas, no autor u daljnjem dijelu ne govori u kojem su to razdoblju ponajviše ubijani Hrvati.

Službeni biograf Josipa Broza Tita i jedan od njegovih najbližih suradnika Vladimir Dedijer čudi se zašto logor u Jasenovcu nije konzerviran, a krivce za to pronalazi u Andriji Hebrangu, Ivanu Stevi Krajačiću i pojedinim članovima Politbiroa CK KPH-a. Krajačić je navodno čak izgubio saborsku predsjedničku funkciju jer je teško uvrijedio jasenovačke žrtve.⁵⁹ Zanimljiva je Dedijerova rečenica kako su „pojedine mučionice“ u Jasenovcu rušene i kasnije, 1948. i 1951., a pojedinci su odnosili materijal srušenih zgrada.⁶⁰ Autor ne navodi izvore svojih spoznaja niti što je i kada rušeno te kome je dodijeljen materijal srušenih zgrada. Nije bezazleno ni to čije su mučionice u Jasenovcu, a pravo je pitanje tko je te zgrade 1948. i 1951. rušio. Nadalje, opisujući fizički izgled logora, Dedijer na nekoliko mjesta tvrdi da su još 1950. bile sačuvane $\frac{3}{4}$ logorskog zida, stražarnice, dio ciglane, žičana ograda i poljski bunker.⁶¹ Ne može se pouzdano reći piše li ovo Dedijer na osnovi dokumenata ili vlastitih izvida i sjećanja s obilaska terena logora u Jasenovcu tih godina.

Antun Miletić zapitao se u trećoj knjizi o Jasenovcu „Zašto nije sačuvan skoro ni jedan od logorskih objekata?“. Ipak, razlog pronalazi u rušenju i paljenju logora u Jasenovcu od strane ustaša na čelu s Vjekoslavom Maksom Luburićem. Miletić nadalje ističe da je raščišćavanje logora „trajalo sve do 1951.“ Logorski zid je 70% – 80% bio očuvan, a stražarnice su samo djelomično bile oštećene. Dio ciglane koji je „pretvoren u krematorijum“ bio je dostupan i prohodan do 1950., a za konzerviranje su bile spremne i zidine električne centrale, pilane i stolarije. I katapult, zvan Granik iznad Save, koji je navodno služio za ubijanje i bacanje logoraša u Savu, srušen je tek 1948. Žičana ograda, poljski bunker i Sokolski dom u kojem su stanovali „oslobodioci“ bili su u potpunosti sačuvani.⁶²

Dvije godine poslije još jedan sudionik Narodnooslobodilačkog rata (NOR-a) te Dedijerov i Miletićev suborac, dr. Franjo Tuđman, komentirajući logor Jasenovac, jasno navodi da je „taj prostor (Jasenovac – Gradiška) poslužio za logor novim vlastima, najprije jedinicama Jugoslavenske armije, a zatim i civilnim vlastima N.R. Hrvatske.“⁶³

Budući da su sva tri navedena autora imali prilike i vidjeti taj logor, a uz to su mogli koristiti dokumentaciju i izvore, nema razloga sumnjati u njihove tvrdnje.

⁵⁸ V. KALEB, 1971.

⁵⁹ V. DEDIJER, 1987., 667.

⁶⁰ ISTO, 667.

⁶¹ ISTO, 672.

⁶² A. MILETIĆ, 1987., 718.

⁶³ Franjo TUĐMAN, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1989., 126.

Milan Bulajić u svojoj knjizi *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću*, knj. IV., objavljuje tri zanimljive fotografije logora Jasenovac 1945. Na prvoj, snimljenoj navodno u svibnju 1945., su leševi u Jasenovcu, a na drugoj su majke i žene ubijenih, s članovima istražne komisije ispred ostataka pogona električne centrale u logoru Jasenovac.⁶⁴ Treća fotografija, nazvana *Njemački zarobljenici raščišćavaju ruševine električne centrale na prostoru bivšeg logora Jasenovac posle rata*, neodređenog je datuma. Fotografije nam prikazuju najrealnije stanje stvari, posebno ako su vremenski jasno određene.⁶⁵

Godinu dana nakon Tuđmana dr. Ivo Banac donosi zanimljivu priču o „starom ustaškom logoru u Jasenovcu“ kao logoru za oficire Jugoslavenske armije koji su se našli na strani Kominformbiroa.⁶⁶ Iste godine u političko-znanstvenoj polemici poslijeratnog logora u Jasenovcu ukratko se dotiče i akademik dr. Ljubo Boban.⁶⁷ Dvije godine kasnije dr. Stjepan Kožul navodi da je „logor aktivan nakon rata do 1947.“, a spominju se i aktivni logor u Staroj Gradiški te umorstvo župnika.⁶⁸ Isto ponavlja i u knjizi objavljenoj šest godina poslije pod drugim nazivom.⁶⁹ Ipak, ni u jednoj od knjiga ne navodi podrijetlo izvora za iznošenje takvih navoda. Godine 1993. objavljene su *Hrvatski povijesni zemljovid* u kojima je na zemljovidu o Križnom putu 1945. Jasenovac označen kao masovno gubilište.⁷⁰ U svibnju iste godine u Zagrebu je održan međunarodni znanstveni skup o Bleiburgu. Zbornik radova toga skupa objavljen je tek 1995. povodom 50. godišnjice Bleiburga. U njemu Anđelko Mijatović navodi da su se sudionici Križnog puta kretali od Zagreba prema Sisku, Kutini i Jasenovcu. Preživjeli su iz Jasenovca nastavljali put prema Novskoj, Novoj Gradiški i Požegi ili Bosanskoj Dubici, Kozari, Prijedoru i Banja Luci.⁷¹ Iste godine Braća Hrvatskog Zmaja, Hrvatska katolička misija iz Klagenfurta i Počasni bleiburški vod u suradnji s Hrvatskim institutom za povijest objavljuju *Spomenicu o 50-toj obljetnici Bleiburga* gdje se Jasenovac spominje ne samo kao logor već i kao veliko stratište i gubilište.⁷² Leksikografski zavod 2003. godine objavljuje Hrvatski povijesni atlas u kojem će na jednom od zemljovida Jasenovac također biti označen kao jedno od poslijeratnih masovnih stratišta.⁷³ Poseb-

⁶⁴ Milan BULAJIĆ, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd, 1989., prije 747 stranice.

⁶⁵ Isto, prije 1009 stranice. Fotografija je posebno zanimljiva kao izvor, ukoliko se može vremenski točno odrediti i uskladiti s ostalim izvornim materijalom.

⁶⁶ Ivo BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, Globus, Zagreb, 1990., 232.

⁶⁷ Ljubo BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije 3*, Školska knjiga – Stvarnost, Zagreb, 1990.

⁶⁸ Stjepan KOŽUL, *Spomenica žrtvama ljubavi Zagrebačke nadbiskupije*, Nadbiskupski duhovni stol u suradnji s Koncilom d.o.o., Zagreb, 1992., 763 i 765.

⁶⁹ Stjepan KOŽUL, *Martirologij Crkve Zagrebačke, Spomenica žrtvama ljubavi Zagrebačke nadbiskupije*, Prometej - Zagrebačka nadbiskupija, Zagreb, 1998., 757 i 760.

⁷⁰ *Hrvatski povijesni zemljovid*, Kartografija, Školska knjiga, Zagreb, 1993., 47.

⁷¹ *Međunarodni znanstveni skup „Bleiburg 1945. – 1995.“*, Zagreb, 12. – 13. V. 1993., Hrvatska matica iseljenika i Hrvatski informativni centar, Zagreb, 1994., 49.

⁷² *Bleiburg 1945. – 1995., Spomenica povodom 50-te obljetnice Bleiburga i Križnog puta 1945. – 1995.*, ur. Mirko VALENTIĆ, Zagreb, 1995., 144, 167, 171.

⁷³ *Hrvatski povijesni atlas*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2003., zemljovid 216, 292.

no zanimljiv i kvalitetan prilog teoretsko-metodološkog karaktera dao je svojim prikazom povjesničar dr. Mihael Sobolevski.⁷⁴ Iako ni on ne spominje poslijeratni logor u Jasenovcu, donosi neke nove činjenice i otkrića općeg značenja.

Prvi novinarski članak koji se bavi poslijeratnim logorom Jasenovac tiskan je u *Globusu* 1992., a uz njega je objavljeno i prvo svjedočanstvo o logoru u Jasenovcu kao poslijeratnom stratištu i grobištu. Svjedok navodi da su mu se poslije Drugoga svjetskog rata javljali prijatelji i suborci iz logora u Prečkom i svjedočili o brojnim kolonama Križnog puta koje su išle iz Siska dolinom rijeke Save prema istoku, preko Plesna, Krapja, Drenova Boka i Novske, a završavali su u Jasenovcu gdje su „bivali pobijeni bez ikakve istrage i suda“.⁷⁵ Mnogi zarobljenici uspjeli su pobjeći pri kretanju kolona, posebice kroz maglu, drugi su uspjeli pobjeći iz samog logora u Jasenovcu, a neki su bili ranjeni, pa su tako nastavili svoj put. Veliki dio sudionika tom je prilikom likvidiran, a broj ubijenih navodno se kretao između sedam i osam tisuća.⁷⁶

Poslije ovoga članka trebalo je čekati 1996. godinu da bi se pojavilo više povezanih članaka u tiskovinama. Najprije će Ivica Đikić, novinar Slobodne Dalmacije, poslati izvješće o tadašnjoj komemoraciji žrtvama u Jasenovcu kojoj je nazočio i tadašnji predsjednik Republike Hrvatske dr. Franjo Tuđman. Tom je prilikom istaknuo kako polaže „vijenac svim žrtvama fašističkog i komunističkog terora u jasenovačkom logoru. Jer ne treba zaboraviti da je Jasenovac od 1945. do 1948. bio komunistički logor u kojemu su skončali mnogi Hrvati, pripadnici ustaških i domobranskih postrojba, zarobljeni na križnom putu.“⁷⁷ U daljnjem je tekstu napomenuo da je upravo to razlog zbog kojeg Tito nikada nije posjetio Jasenovac, a izradu spomenika zapovjedio je Aleksandar Ranković. Na tiskovnoj konferenciji nakon komemoracije Tuđman je izjavio da „Jasenovac mora biti spomen – područje koje će hrvatski narod podsjećati na sve patnje i stradanja kroz povijest, a ja vam obećavam da ćemo problem Jasenovca, kao i sve druge probleme, uskoro uspješno riješiti.“⁷⁸

Potom u dva nastavka o poslijeratnome Titovom logoru u Jasenovcu piše i Marko Barišić u dnevniku *Vjesnik*.⁷⁹ U prvom se tekstu izvještava o prijedlogu predsjednika saborske Komisije za ratne žrtve Vrhovnom državnom vijeću⁸⁰ da se svi otkriveni zemni ostaci žrtava Drugoga svjetskog rata pokopaju na jednom mjestu i to upravo u Jasenovcu, kao još jedan znak pomirbe. Uzor je bila Dolina mira u Španjolskoj gdje je fašistički diktator Francisco Franco s nakanom pomirenja pokopao kosti svih

⁷⁴ Mihael SOBOLJEVSKI, *Između Jasenovca i Bleiburga*, *Erazmus*, br. 4., studeni 1993., Zaklada Otvoreno društvo – Hrvatska, Zagreb, 42 – 47.

⁷⁵ Zvonko IVANKOVIĆ – VONTA, *Jasenovac: partizanski logor smrti*, *Globus*, Zagreb, br. 79, 1992., 16.

⁷⁶ ISTO, 34.

⁷⁷ *Vijenac svim žrtvama Jasenovca*, *Slobodna Dalmacija*, Split, 16. 6. 1996., 3.

⁷⁸ ISTO, 3.

⁷⁹ Marijan BARIŠIĆ, *Jasenovac: Antifašistički mit protiv prave istine*, *Vjesnik*, Zagreb, god. LVII., 17546, 17547 i 17556., 20, 21. i 30. kolovoza 1996.

⁸⁰ Vrhovno državno vijeće ukinuto je 1992.

poginulih u španjolskome građanskom ratu. Vrhovno državno vijeće s tom se idejom složilo, ali je ona naišla na otpor i velike kritike antifašističkih organizacija. Izvori tih suprotstavljanja i kritika nalaze se u dva poslijeratna mita: a) srpskom mitu o Jasenovcu kao stratištu i grobištu u kojem je stradalo oko 700 000 žrtava, uglavnom Srba i b) genocidnosti hrvatskog naroda. Barišić se poziva na istraživanje tima antropologa 1964. i postavlja pitanje nisu li otkrića ustaških i domobranskih uniformi bili jedan od razloga prekida istraživanja grobišta u Jasenovcu. Autor zaključuje da se na jasenovački mit s druge strane odgovorilo bleiburškim mitom zbog čega je otežano otkrivanje prave istine.⁸¹

U drugom nastavku iznosi se svjedočenje Dragana Ercegovića iz Krila Jesenice kod Omiša. Ercegović navodi da je iz logora u Sisku, gdje je bio na izdržavanju dvogodišnje kazne zbog bijega u Kraljevu mornaricu, upućen sredinom 1946. zajedno s još oko 500 zarobljenika rušiti zidine bivšeg logora u Jasenovcu.⁸² Također ističe da su mještani već bili zasijali kukuruz u logoru i oko njega, ali i to da je ondje vidio jarke i kanale oko metar i pol dubine o čemu se ranije bojao govoriti. U tim su se kanalima nalazili mrtvaci, jedan do drugoga, u civilnom i vojnom odijelu. Broj ubijenih procjenjuje „na stotine“, a budući da su leševi bili posve svježi može se zaključiti da su izvršitelji tih zločina bili pripadnici Jugoslavenske armije. Zadatak njegove zatočeničke skupine bio je srušiti ostatke logora i ukloniti bodljikavu žicu koja se nalazila oko njega. Ercegović dalje navodi da se u logoru nalazilo najviše bivših bogatih i uglednih ljudi: odvjetnika, sudaca, tvorničara, svećenika, ali je vojnika bilo malo. Nadalje iznosi i zanimljiv slučaj kada ih je zapovjednik logora poslao po bodljikavu žicu s jednog kraja logora pod stražarskom pratnjom, no žica se nalazila u minskom polju zbog čega su po njegovoj zapovijedi prvo uništili mine, a tek potom premjestili žicu. Barišić zaključuje da su se na „jasenovačkim poljanama izmiješala grobišta nevino stradalih od oba totalitarizma: dakle, i fašističkog i komunističkog“.⁸³

Desetak dana poslije Ivo Horvat iz Zagreba suprotstavlja se ovako postavljenim Barišićevim tezama ističući kako „i Bleiburg i Jazovka i Križni put ne mogu zasjeniti ustaške zločine“ u brojnim logorima tijekom Drugoga svjetskog rata.⁸⁴

Iste godine Stjepan Herceg objavljuje knjigu o Samoboru kao malom Bleiburgu i iznosi svjedočenje Milana Marušića, sudionika Križnog puta, koji opisuje put od Karlovca prema Sisku u tamošnji logor Viktorovac, odakle su zarobljenici išli dalje prema Hrvatskoj Kostajnici, Dubici i Jasenovcu. Marušić ističe da je logor u Jasenovcu bio pun, a smaknuća su se vršila „noćima i noćima“. Mnogi su ubijeni uz obalu rijeke Save, na starim stratištima ustaškog logora, kao i u rijeci Savi kojom je plutalo bezbroj

⁸¹ M. BARIŠIĆ, 1996., 3.

⁸² ISTO, 3.

⁸³ ISTO, 3.

⁸⁴ Ivan HORVAT, Konclogor Jasenovac je surova istina, a ne antifašistički mit, *Vjesnik*, Zagreb, god. LVII., 17556, 30. kolovoza 1996., 13.

leševa.⁸⁵

Nekoliko uzastopnih svjedočenja te prijedlog predsjednika Tuđmana o zajedničkom spomeniku svim žrtvama u Jasenovcu potaknulo je reakciju Slavka Goldsteina koji se pozvao na događanja povodom prikazivanja Brešanova filma *Kako je počeo rat na mome otoku* u Washingtonu. Tom su prilikom hrvatsko veleposlanstvo i Holocaust Memorial Museum izdali zajedničko priopćenje u kojem je tadašnji veleposlanik Miomir Žužul izjavio da „...hrvatska država i narod, uvažavajući ono što Jasenovac predstavlja, nemaju nikakvih planova izmijeniti fizičko mjesto spomenika ili izmijeniti koncept povijesne ili emocionalne simbolike Jasenovca, kao mjesta holokausta počinjenog u razdoblju 1941. do 1945.“ Nadalje je istaknuo da su „za razliku od drugih logora u Europi, koji su zatvoreni nakon što su ih oslobodili saveznici, komunističke vlasti koristile Jasenovac za kaznene svrhe nekoliko godina nakon Drugoga svjetskoga rata.“⁸⁶ Goldstein je navodno pokušao utvrditi istinu na licu mjesta, odnosno u samome Jasenovcu, ali mu nitko iz naselja nije potvrdio postojanje konclogora poslije Drugoga svjetskog rata. U samome mjestu uhićeno je oko 260 ljudi koje se smatralo suradnicima okupatora, dio kojih se nije nikada vratio, a dio se vratio odsluživši kazne na drugim lokacijama. Iznoseći neke povijesne činjenice o logoru od 1941. do 1945. Goldstein nastavlja: „Jasenovac je već pola stoljeća traumatska točka javnog života, politike i povijesti u Hrvatskoj jer se njime neprekidno manipulira: ili se huškački preuveličava ili se uvredljivo minimalizira i prikriva. Uporno se izbjegava istina“. Budući da ne spominje na koga se to odnosi, vjerojatno misli na one kojih se u članku dotiče – Miomira Žužula i dr. Franju Tuđmana. Goldstein dalje navodi da u javnom životu država i naroda suočenja s istinom mogu izazvati kratkotrajne šokove, ali nikad dugotrajne traume. Naprotiv, istina je jedini trajni osloboditelj takvih trauma, nastavlja Goldstein, te citira filozofa Baruha Spinozu koji kaže da istina omogućuje, a laž onemogućuje komunikaciju među ljudima. Kada se to primjeni na povijest, traženje istine je pretpostavka svake povijesti i njezina bit. Krivotvorenje istine ili njezino prikrivanje, pouzdano otkriva slabosti onog koji to čini. Zato će „manipulacija istinom biti na štetu mnogima, ali će u konačnom ishodu završiti najvećom štetom za manipulatora.“⁸⁷

Ovo pojačano bavljenje Jasenovcem kao poratnim logorom otvorilo je prostor povjesničarima da se uhvate u koštac s ovom problematikom. Tog su se posla primili Petar Bašić i Mario Kevo koji su 1997. objavili članak pod naslovom „O problemu postojanja jasenovačkog logora poslije 1945.“⁸⁸ Ni ovaj rad nije mogao mimoći brojeve stradalih i osvrt na ranija istraživanja o ustaškom logoru u Jasenovcu. Autori se

⁸⁵ Stjepan HERCEG, *Samobor - mali Bleiburg 1945.*, Hrvatski domobran, ogranak Samobor, Samobor, 1996., 172.

⁸⁶ Slavko GOLDSTEIN, Odstrel istine, *Feral Tribune*, U broj! U broj! 585., godina XIII., Split, 2. prosinca 1996.

⁸⁷ ISTO.

⁸⁸ P. BAŠIĆ, M. KEVO, 1997., 300 – 307.

osvrću na dotadašnju literaturu koja se bavi ovom problematikom, no upotrijebili su je selektivno i nepotpuno. Osim toga nisu priložili ni jedan izvor kojim bi pozitivno ili negativno odgovorili na pitanje o postojanju poslijeratnog logora u Jasenovcu. Stoga i ne donose konačan zaključak o postojanju Titovog poslijeratnog logora u Jasenovcu, osim ako se u kompleks ubraja i zatvor/logor u Staroj Gradiški.⁸⁹ Njihov pristup čini se previše površnim, naročito uzevši u obzir zahtjevnost i značaj ove teme.

Godinu dana poslije uslijedila je nova serija o poslijeratnom Titovom komunističkom logoru. Autorica tih članaka bit će Ljubica Štefan, koja se do tada istakla s nekoliko knjiga i članaka o ulozi Pravoslavne i Katoličke crkve u Drugome svjetskom ratu, nadbiskupu Alojziju Stepincu i stradanju Židova u Drugome svjetskom ratu za spašavanje kojih je dobila i odličje „Pravednik među narodima“. Slabost njezinih dotadašnjih radova bila je u tome što nije koristila znanstveni aparat pa je istraživačima vrijednost njezinih podataka teško provjeriti. U svojim je radovima Štefan prikupila sva dotadašnja svjedočenja o poslijeratnome Titovom logoru u Jasenovcu i prvo ih objavila u Hrvatskom slovu.⁹⁰ Članci s istim naslovima objavljeni su na kongresu (a kasnije i u zborniku) Prvog hrvatskog žrtvoslovnog društva održanom od 19. do 21. lipnja 1998. u Zagrebu⁹¹ te potom u knjigama „Istinom i činjenicama za Hrvatsku“⁹² i „Mitovi i zatajena povijest“,⁹³ u kojima je dala potpuni pregled svih njoj do tada poznatih svjedočenja, izvora i literature o poslijeratnom logoru u Jasenovcu. U prvom članku, objavljenom u Hrvatskom slovu pod naslovom „SUBNOR Hrvatske oteo domobransko zlato“, najviše se bavila zlatom koje je pronađeno prilikom ekshumacije i antropoloških istraživanja 1964. u Jasenovcu, a koje je kasnije nestalo i za koje nije utvrđeno gdje se nalazi. O zlatu koje su nosili prognanici iz Srijema i Slavonije govori i I. Ruševljanin u svome svjedočenju u Vjesniku 1997., a čije svjedočenje ona iznosi s mišljenjem da je dio zlata i zlatnika tih prognanika završio s njihovim životima u grobištima Jasenovca, te da su ostaci iskopani u istraživanju 1964. zapravo žrtve poslijeratnog komunističkog logora, a ne logora NDH-a. Štefan nadalje iznosi zaključke istraživanja antropologa poslije iskapanja grobišta u Jasenovcu na osnovi kojih dolazi do zaključka da pronađeni posmrtni ostaci pripadaju nekim drugim narodima, vjerojatno Hrvatima, a ne Židovima, Romima ili Srbima. Na kraju o

⁸⁹ Isto, 307. Zanimljivo da je logor u Staroj Gradiški redovito navodio kao dio kompleksa ratnih jasenovačkih logora, ali ne i poratnog Titovog.

⁹⁰ Ljubica ŠTEFAN, SUBNOR Hrvatske oteo domobransko zlato, *Hrvatsko slovo*, Društvo hrvatskih književnika – HKZ – Hrvatski informativni centar, Zagreb, 20. ožujka 1998. Ljubica ŠTEFAN, Svjedočenje stradalnika Titova Jasenovca, *Hrvatsko slovo*, 15. svibnja 1998.

⁹¹ Ljubica ŠTEFAN, Poslijeratni Titov logor Jasenovac 1945. - 1947./48., *Zbornik radova Prvog hrvatskog žrtvoslovnog društva*, Hrvatsko žrtvoslovno društvo i Narodne novine, Zagreb, 1998., 209 – 214.

⁹² Ljubica ŠTEFAN, *Istinom i činjenicama za Hrvatsku*, Hrvatska kulturna zaklada HKZ – Hrvatsko slovo Zagreb, 1999., 153 – 165.

⁹³ Ljubica ŠTEFAN, *Mitovi i zatajena povijest*, 1999., K. Krešimimir - Slovo M, Zagreb, 180 – 191.

nestalom zlatu traži očitovanje Saveza antifašističkih boraca (SAB-a) Hrvatske,⁹⁴ no do danas odgovora nema.

U drugom članku Štefan iznosi iskaze svjedoka o poslijeratnom logoru u Jasenovcu. Pored već spomenutih Eduarda Mikše i Dragana Ercegovića navedena su i svjedočenja Slavka Bašića, Stjepana Ereša, Dr. Ivana Paspas i N. N. Slavko Bašić se s Bleiburga vraćao kao 14-godišnjak. Sjeća se prolaska kroz brojna sela, a posebno mu je ostalo u pamćenju mjesto u kojem je na kapiji pisalo: Logor Jasenovac. Tu je vidio strašan prizor gomile leševa na jednoj čistini, a između ostalih prepoznao je učitelja koji je noć ranije s njime prenoćio u štaglju. Također se sjeća fotografa koji su ih snimali pri prolasku kroz selo Rajić, gdje su im za tu priliku dijelili mlijeko kako bi moglo ostati zabilježeno kako narodna vlast hrani neprijatelje i zločince. Bašić pretpostavlja da je jedan od snimatelja bio britanski časnik Fitzroy MacLean.⁹⁵

Stjepan Ereš proveo je u poratnom logoru u Jasenovcu deset dana, a masovnih ubojstava u tom vremenu nije vidio, iako je sreo brojne ustaše, domobrane i civile. Također je vidio i dva zarobljenika koji su umrli od tifusa, no vjeruje da su mnogi nestali u „noći i magli“.⁹⁶ Branko Madunić u *Nedjeljnom Vjesniku* od 20. listopada 1996. objavljuje detaljnije Erešovo svjedočanstvo o njegovom Križnom putu u razdoblju od 26. lipnja do 6. srpnja 1945. Ereš je zarobljen kao ranjenik kod Dravograda, odakle je vraćen u Zagreb i smješten u logor u Prečkom. Poslije nekoliko dana ukrcan je sa šest ranjenika u bolnički automobil i odvezen u logor u Jasenovcu, gdje je smješten u baraku u kojoj je već bilo nekoliko stotina ljudi. Primijetio je ukupno sedam ili osam baraka prepunih zarobljenika. Ljudi iz barake su nestajali, a na njegovo pitanje gdje su umjesto odgovora dobio je udarce cipelom u rebra i prijetnju da bi se i njemu moglo dogoditi isto što i nestalima, pa je od tada šutio. Zarobljenici su radili u gotovo svim pogonima koji su radili u vrijeme NDH-a: puškarnici, lančari, ciglani. Nakon ispitivanja kod istražitelja logora isti ga je pustio na slobodu. Ponovo ga je uhvatio strah kada je u prostoriji iza istražiteljeve sobe zapazio dvojicu muškaraca u kratkim hlačama. Jedan je u ruci držao veliki čekić, a drugi krvavi nož. Narednog dana vratio se u Prečko, dobio otpusnicu i otišao kući.⁹⁷

Dr. Ivan Paspas proveo je vrijeme od 4. kolovoza 1945. do 4. kolovoza 1948. u raznim logorima. U svibnju 1946. prebačen je iz logora Viktorovac u Sisku na rad u Glinu, potom nakon mjesec dana vraćen u Sisak, a zatim sa skupinom kolega otpremljen vlakom u Jasenovac gdje su rušili glavni zid i ciglanu. Rušeći južni zid

⁹⁴ LJ. ŠTEFAN, *Hrvatsko slovo*, 20. 3. 1998; LJ. ŠTEFAN, *Istinom i činjenicama za Hrvatsku*, 1999., 153 – 159.

⁹⁵ LJ. ŠTEFAN, *Istinom i činjenicama*, 160 – 161; LJ. ŠTEFAN, Svjedočenje stradalnika Titova Jasenovca, *Hrvatsko slovo*, 15. svibnja 1998; Branko MADUNIĆ, Vidio sam masovni partizanski zločin u Jasenovcu, *Nedjeljni Vjesnik*, Zagreb, 5. i 6. siječnja 1997., 5.

⁹⁶ LJ. ŠTEFAN, *Hrvatsko slovo*, 15. 5. 1998; LJ. ŠTEFAN, *Istinom i činjenicama*, 1999., 161.

⁹⁷ Branko MADUNIĆ, Mnoge nismo nikad više vidjeli, *Nedjeljni Vjesnik*, Zagreb, 20. listopada 1996., 12.

naišli su na rahlo tlo, a nakon malo prokopavanja alatom i na plitko pokopana neraspadnuta tijela oko kojih se širio nesnosan smrad. Širina tog sloja zemlje bila je 5 – 6 metara, a duljinu nije mogao odrediti jer ih je progonitelj otjerao i zaprijetio im da će ih sve pobiti ako kažu ikome bilo što o tome. Nakon mjesec i pol dana boravka u Jasenovcu čitava skupina prebačena je u logor u Staroj Gradiški.⁹⁸ Svjedok, koji nije želio otkriti svoj identitet, a koji je podrijetlom negdje iz okolice Jasenovca, svjedoči o skupljanju brojnih zatočenika u Jasenovcu sredinom svibnja 1945. Zateklo ih se tamo prema njegovoj prosudbi oko 5 000. Skupinu po skupinu odvodili su i nitko se nije vraćao. Došao je red i na njegovu skupinu koja je odvedena na obalu Save na rovove u kojima su bili već ubijeni. Dijelu zatočenika koji su bili u vojnim odorama zapovjedbno je da se skinu do donjeg rublja uz izjavu da će ih mrtve sve baciti u Savu te da će otploviti do Beograda da se vidi kako su ustaše ubijali Srbe. Izvršili su strijeljanje i svi su bili pokošeni, kao i svjedok, ali, budući da je bio samo ranjen, pravio se mrtav dok nije pala noć kada se izvukao puzeći. Sakrio se u grmlje i tako ranjen, krijući se, krenuo prema kući. Po povratku kući jedan se član obitelji uplašio, odveo ga i prijavio OZN-i. Kada je došao načelniku OZN-e ovaj mu je rekao da govori, a kada je sve ispričao, zaprijetio mu je da o tome nikada više nikome ne govori. Prema Lj. Štefan riječ je o jednom od najviših dužnosnika OZN-e i UDB-e, Jefti Šašiću.⁹⁹ U daljnjem dijelu Štefan iznosi svjedočenje i istraživanje Antuna Miletića, jednog od tvoraca mita o Jasenovcu kao najvećem stratištu srpskog naroda, koji ističe da je ustaški logor „raščišćavan“ od 1945. do 1951.¹⁰⁰

U lipnju 1998. u Zagrebu je pod pokroviteljstvom dr. Franje Tuđmana održan Prvi hrvatski žrtvoslovni kongres na kojem je Ljubica Štefan predstavila rad, odnosno sintezu svih dotadašnjih svjedočanstava i istraživanja o Titovom poslijeratnom logoru u Jasenovcu. Ovdje iznosimo svjedočanstvo pokojnog monsinjora Nikole Solde koje je na ovom Kongresu prvi put objavljeno. On je 15 godina proveo kao politički zatočenik u Staroj Gradiški s matičnim brojem 1. Soldo navodi iskapanje oko 900 leševa u Staroj Gradiški, kao jedan od najtežih poslova. Među stradalnicima najviše je bilo Roma iz Vojvodine koji su likvidirani poslije svibnja 1945., a u jednom su dijelu iskopana i tijela njemačkih vojnika.¹⁰¹ Pored sinteze ovaj rad dobio je na težini i zbog izvornog priloga dnevnika šumarskoga inženjera Matije Helmana, pisanog na malom džepnom kalendaru, zatočenika logora u Staroj Gra-

⁹⁸ LJ. ŠTEFAN, *Istinom i činjenicama*, 161 – 162. Svjedočenje Ivana Paspice prvo je objavljeno u Političkom zatvoreniku, br. 61., travanj 1997., 37, a potom u Večernjem listu, 20. 4. 1998., 7. Što se tiče istražitelja čini se da bi mogla biti riječ o Petru Šestanoviću, prvom povjereniku OZN-e za Jasenovac. Vidi: DASK, f. 412, Mjesni narodni odbor (MNO) Jasenovac, redni br. 417.

⁹⁹ LJ. ŠTEFAN, *Istinom i činjenicama*, 161 – 163.

¹⁰⁰ ISTO, 163.

¹⁰¹ LJ. ŠTEFAN, *Poslijeratni Titov logor Jasenovac*, 1998., 210 – 211; LJ. ŠTEFAN, *Mitovi i zatajena povijest*, 1998., 183.

diški, koji je u lipnju 1946. s grupom logoraša prebačen u bivši ustaški logor u Jasenovcu.¹⁰²

Iste godine Josip Pečarić u knjizi „Srpski mit o Jasenovcu“¹⁰³ iznosi pregled svih istraživanja koja je napravila Ljubica Štefan, no ne navodi nove podatke.

Komisija za utvrđivanje žrtava Drugoga svjetskog rata (1992. – 1999.) pripremila je potkraj 1999. izvješće o dotadašnjem radu s popisom grobišta, ali se u njemu ne navodi Jasenovac kao logor ili grobište.¹⁰⁴

Godine 2000. u izdanju Hrvatskoga državnog sabora objavljena je knjiga Milivoja Kujundžića i Zdravka Dizdara *Hrvatska borba za opstojnost 1918.-1998.* u kojoj je navedeno da se novoustrojeni logor Jasenovac 1945. sastojao od tri logora i to u Bročicama (zarobljeni domobrani, uglavnom islamske vjeroispovijesti) od svibnja do studenoga 1945., Krapju (zarobljeni Nijemci i nešto Hrvata legionara), također od svibnja do studenog 1945. te u Jasenovcu od svibnja 1945. do prosinca 1947. Prema navodima autora u tom su logoru uz ratne zarobljenike bili zatočeni i pojedini ustaški dužnosnici te predstavnici civilnih vlasti NDH, a isti je korišten kao jedna od postaja Križnog puta ratnih zarobljenika i mjesto likvidacija zatočenika.¹⁰⁵

Mate Šimundić spominje Jasenovac u svojoj knjizi kao jednu od postaja hrvatskoga smrtnog puta s naslovom „Oživjeli Jasenovac“,¹⁰⁶ no u tom tekstu autor samo ponavlja već spomenuto svjedočenje Milana Marušića, bez navođenja novih činjenica.

Povodom tih brojnih iskaza i svjedočenja o poslijeratnom logoru ponovo se oglasio Slavko Goldstein i novinaru Novoga lista Radi Dragojeviću iznio svoje razmišljanje o ovoj problematici. Na pitanje kako će „odgovoriti na glasine o postojanju logora nakon 1945. godine“, Goldstein odgovara da će Savjet Spomen Područja (SP) Jasenovac sve pomno i stručno ispitati, istaknuvši kako je viši kustos Jelka Smreka već ranije počela istraživanja koja su intenzivirana i proširena. Nadalje objašnjava kako je ustaški logor bio u potpunosti srušen i kako je od ljeta 1945. na raščišćavanju i sanaciji toga područja radilo nekoliko grupa njemačkih i hrvatskih zatočenika. Goldstein po prvi puta istupa sa svojom tezom o tome kako su u Jasenovac dolazile radne grupe iz drugih kaznenih zavoda i ondje radile. Posebno izdvaja jednu od tih grupa koja se u Jasenovcu zadržala gotovo dvije godine i navodno se službeno zvala „Zavod za prisilni rad Sisak – radna grupa Jasenovac“. Svoje tvrdnje temelji na izjavama desetak bivših zatočenika, tadašnjih mještana Jasenovca i pripadnika tadašnjih vlasti, a njihove se izjave navodno slažu i dopunjuju. Istovremeno se nastavlja istraživanje

¹⁰² LJ. ŠTEFAN, *Poslijeratni Titov logor Jasenovac*, 1998., 210; LJ. ŠTEFAN, *Mitovi i zatajena povijest*, 1998., 189.

¹⁰³ JOSIP PEČARIĆ, *Srpski mit o Jasenovcu*, Dom i svijet, Hrvatski informativni centar i Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1998., 95 – 101.

¹⁰⁴ *Izvješće Komisije za utvrđivanje žrtava Drugoga svjetskog rata i poraća*, Zagreb, 1999.

¹⁰⁵ MILAN KUJUNĐIĆ, ZDRAVKO DIZDAR, *Hrvatska borba za opstojnost 1918. - 1998.*, Hrvatski državni sabor, Zagreb, 2000., 44.

¹⁰⁶ MATE ŠIMUNDIĆ, *Hrvatski smrtni put*, Matica hrvatska, Split, 2001., 270 – 271.

u arhivima i prikupljanje izjava i svjedočanstava. Na pitanje je li poslije rata u Jasenovcu bilo kakvih likvidacija ili masovnih smaknuća Goldstein odgovara niječno, osim u slučaju jedne grupe zatočenika pogubljene u proljeće 1945. dvadesetak km dalje od Jasenovca, uzvodno od Save. U odnosu na 1996. godinu kada je negirao postojanje ikakvih izvora, preživjelih logoraša i zatočenika, Goldstein nam sada nudi čak desetak takvih izjava, iako se doista radi o četiri. Također je najavio prezentiranje prvih rezultata istraživanja, a na jesen 2002. i okrugli stol o ovoj temi. Na njega je obećao pozvati istraživače koji o zadanoj temi imaju dokumentirane podatke kako bi provjerili i upotpunili dosadašnja istraživanja. Goldstein je uvjeren da je neumjesno ustaški logor u Jasenovcu uspoređivati s mogućim poslijeratnim logorom i ističe da on ne može ni najmanje „relativizirati simboliku jasenovačkih žrtava“ kojima je posvećena djelatnost Javne ustanove Spomen područja Jasenovac.¹⁰⁷ Tako nam je jasno dao do znanja da se mogućim poslijeratnom logoru i njegovim žrtvama ta ustanova neće baviti.

U Zagrebu je 2003. objavljena knjiga Nataše Mataušić o logoru u Jasenovcu od 1941. – 1945.¹⁰⁸ Knjiga je zanimljiva jer prikazuje bombardiranja, uništavanje i likvidaciju logora u Jasenovcu krajem Drugoga svjetskog rata. U dijelu u kojem govori o sudbini logora u Jasenovcu poslije „oslobođenja“ autorica ističe da se poslije Drugoga svjetskog rata počelo s raščišćavanjem logora, a prema arhivi SP Jasenovca ostatke građevinskog materijala narod je „spontano“ raznio za obnovu svojih razrušenih domova.¹⁰⁹ Na kraju knjige objavljen je i tekst Slavka Goldsteina pod naslovom „Radna grupa Jasenovac 1945. – 1947“.¹¹⁰ Autor je samim naslovom odredio rezultat rada, smatrajući kako je od 1945. do 1947. u Jasenovcu postojala radna grupa koja je poslana iz logora Viktorovac u Sisku i u Jasenovcu radila kao dio tog logora, no nije bila novi logor u Jasenovcu. Vrijednost rada je u tome što prvi put na jednom mjestu iznosi veći dio istraživanja i napisa o poslijeratnom logoru u Jasenovcu, ali i nove, do tada nepoznate izvore koji govore o tom logoru. Ipak, potrebno je istaknuti da autor izostavlja Dedijera, Miletića i Tuđmana, ali i pojedina svjedočanstva koja on ne smatra dovoljno vjerodostojnim. Goldstein posebno izdvaja istraživanja Jelke Smreke, dugogodišnje kustosice Javne ustanove Spomen područja Jasenovac, koja je ona vršila 1990. i 2002. Smreka je prikupila oko 20 audiozapisa svjedočanstava i pisanih iskaza „koji će u dogledno vrijeme biti detaljnije obrađena, dopunjena i najbitnije će biti i publicirano“.¹¹¹ Prema navodima

¹⁰⁷ Rade DRAGOJEVIĆ, U Jasenovcu je 1945. bilo 600 zarobljenika na prisilnom radu, *Novi list*, 29. 5. 2002., 7.

¹⁰⁸ Nataša MATAUŠIĆ, *Jasenovac 1941.-1945. Logor smrti i radni logor*, Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, Jasenovac - Zagreb, 2003.

¹⁰⁹ ISTO, 145, bilj. 236. Da to nije tako govore nam i zabilježbe urudžbenog zapisnika. Vidi: Državni arhiv Sisak (DASK), f. 412, Mjesni narodni odbor (MNO) Jasenovac, redni br. 516.

¹¹⁰ ISTO, 175 – 184. Uz tekst je naveden popis literature i izvora, 185 – 191.

¹¹¹ ISTO, 177. No, prema usmenoj izjavi kustosa Javne ustanove Spomen područja Jasenovac Ive Pejako-
vića od 3. svibnja 2013. ta dokumentacija do danas nigdje nije publicirana.

Slavka Goldsteina, ista je ustanova 2002. poslala kustose Maria Kevu i Maricu Karakaš u Hrvatski državni arhiv u Zagrebu da pokušaju naći dokaze o postojanju poslijeratnog logora u Jasenovcu, no nisu pronašli ništa.¹¹² Goldstein nadalje opisuje zauzimanje logora u Jasenovcu po Jugoslavenskoj armiji te dolazak i djelovanje Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina. S obzirom da su okolna naselja bila razrušena, velika potreba za obilnim materijalom na ruševinama logora utjecala je na to da je narod taj materijal odnosio za obnovu svojih domova. Narodne su vlasti tobože u početku „to tolerirale“, a kasnije i „organizirano“ pomagale.¹¹³ Navodno ne postoje dokumenti koji bi svjedočili o tome da se bilo tko suprotstavljao rušenju logora i raznošenju materijala. Kao vjerodostojan izvor navodi se i mišljenje koje je o tim zbivanjima 1960-ih iznio autor jasenovačkog spomenika Bogdan Bogdanović.¹¹⁴ Slijedi zanimljiv opis demontiranja postrojenja preostalog logora u Jasenovcu. Goldstein navodi da su prve radove na demontaži postrojenja Logora III. obavljali njemački zarobljenici tijekom svibnja i lipnja 1945. U početku ih je navodno bilo između 20 i 40, a među njima i nekoliko kvalificiranih. Goldstein ističe da su demontirali električnu centralu i uređaje u radnim pogonima logora koji su kasnije odvezeni u Staru Gradišku i Kragujevac. Što i koliko je točno odneseno, autor ne navodi. Njemačkih zarobljenika poslije je bilo još više jer su do 1947. radili na obnovi željezničkog mosta na Savi kod Jasenovca. Ondje su zarobljenike nadgledali pripadnici Korpusa narodne obrane Jugoslavije (KNOJ-a), a stanovali su u zgradama bivše šumarije. Od svibnja do kolovoza 1945. u Bročicama¹¹⁵ se nalazio logor za zarobljene pripadnike Hrvatskih oružanih snaga (HOS), što

¹¹² Isto, 176.

¹¹³ Isto, 177.

¹¹⁴ Isto, 178.

¹¹⁵ A. BULJAN, F. HORVAT, 2006., 153 – 154, 975; *Narod i vjera Hrvatske*, 1998., 1941. Naselje Bročice pojavljuje se u zadnjem desetljeću XIX. st. na zemljištu obiteljskih zadruga Hrvata iz Košutarice (zadruga Koljević i Filipović) i Jasenovca (Mačković i Katušić) koji grade kuće uz cestu Jasenovac – Novska oko 4 km od Jasenovca. Poticaj izgradnji bila je gradnja željezničke pruge Sisak – Jasenovac – Novska, a u popisima stanovništva prvi se put javlja 1900. kada ima 74 stanovnika i to 53 Hrvata, 19 Srba te 2 ostala. Od tada broj stanovnika stalno raste i jedno je od rijetkih naselja na tom području koje ima stalni porast stanovništva. Godine 1910. u njemu je već 179 stanovnika od kojih 125 Hrvata 50 Srba i 4 ostala. Godine 1948. ondje živi 501 osoba, od kojih je 466 Hrvata, 27 Srba, 3 Talijana i 3 ostala. Prema popisu 2001. mjesto ima 1061 žitelja od kojih je 900 Hrvata. U mjestu je izgrađena ciglana kao dio ciglane u Novskoj u vlasništvu mađarskih Židova Müllera i Weinbergera u kojoj se još od 1904. mehanizirano proizvodi tzv. biber crijep. Ciglana je značajna stoga jer je u njoj poslije Drugoga svjetskoga rata bio smješten logor. Buljan i Horvat navode kako je odmah po završetku Drugoga svjetskog rata ondje oformljen žicom ograđeni logor i napučen uglavnom Hrvatima uhićenim na Bleiburgu i uhićenicima iz okolnih mjesta. Južno od mjesta uz rijeku Veliki Strug, između sela Bročice i šume Krndija nalazio se ustaški logor, tzv. Logor I. – Bročice od lipnja do listopada 1941. kada je likvidiran zbog izlivanja vode iz Struga. Prema R. Trivunčiću logor se zvao i „Versajev“, a po njemu je likvidiran još u lipnju 1941. kada se dio logoraša izmjestio u Logor II. – Krapje, a dio u Logor III. – Ciglana. Vidi: Radovan TRIVUNČIĆ, *Jasenovac i jasenovački logori*, Spomen područje Jasenovac, Jasenovac, 1974., 16.

potkrepljuje dokumentom¹¹⁶ kao i iskazom Franje Cvrtila koji je ondje bio stražar.¹¹⁷ Logoraši su također odvođeni u Logor III. gdje su radili na rušenju objekata i raščišćavanju materijala. U nekoliko su navrata pripadnici OZN-e „počinili grešku“ i dvaput „postreljali neke ljude u gradu bez suđenja“.¹¹⁸ U daljnjem tekstu autor govori o logoru u Staroj Gradiški koji je nastavio funkcionirati jer je bio znatno manje oštećen te navodi svjedočenje i Helmanov dnevnik¹¹⁹. Ističući dokument koji govori o ubijanjima na području Gradiške,¹²⁰ Goldstein želi reći kako je ubijanja bilo tamo, ali ne i u Jasenovcu. Goldstein dalje tvrdi da je u ljeto 1945. u Sisku osnovan zarobljenički logor Viktorovac koji je iste godine preimenovan u kažnjenički logor pod nazivom „Zavod za prisilni rad Sisak“ i u kojem je bilo između 3500 i 4000 zatočenika. Navodno je iz njega u jesen 1945. oko 600 zatočenika upućeno u Jasenovac kao skupina poznata pod nazivom „Zavod za prisilni rad Sisak – Radna grupa Jasenovac“. Upravnik te grupe od travnja 1946. do svibnja 1947. bio je potporučnik OZN-e Mirko Šimunjak čije je svjedočanstvo zabilježeno 2000. i 2002.¹²¹ Grupu su sačinjavali osuđeni pripadnici Hrvatskih oružanih snaga smješteni u zgradama bivše šumarije koja je bila okružena bodljikavom žicom, a koje su čuvali stražari KNOJ-a.¹²² Oni su navodno raščišćavali zid bivšeg logora, vadili ciglu, obnavljali popaljene i srušene kuće, popravljali i gradili nove ceste te radili na šumskim poslovima. Radilo se šest dana u tjednu od 7 do 19 sati s jednosatnom ili dvosatnom pauzom za ručak. Dobivali su tri obroka dnevno, i to doručak i večeru u smještajnom prostoru, a ručak na radilištu. Prema Šimunjakovim navodima ova je grupa doista bila radna i zatočenici nisu ubijani, iako je otkriveno i nekoliko pripadnika Ustaške obrane, koji su djelovali za rata i u logoru Jasenovac. Oni su navodno predani nadležnim vlastima i sudovima. Potporučnika Mire kao pristojnoga upravnika u svome svjedočenju sjeća se i dr. Ivan Paspas, čime nam on potvrđuje Šimunjakov iskaz. Za razliku od Šimunjaka, prethodni upravnik logora, poručnik OZN-e Savo Šakan, isticao se svojim „nečovječnim odnosom“ prema zatočenicima. I bivši lugar Matija Mačković, povojničenik ustaša za vrijeme rata, često je prolazio pored logora u Jasenovcu između studenog 1945. i travnja 1946., no nije zapazio ubijanja u logoru.¹²³ Goldstein zaključuje da se Šimunjakov iskaz slaže s gornjim iskazom, ali i iskazima nekih mještana Jasenovca. Grupa je navodno prestala postojati 1947. kada je prestala potreba za radovima na području logora u Jasenovcu. Autor također ističe da

¹¹⁶ A. BULJAN, F. HORVAT, 2006., 178.

¹¹⁷ ISTO, 179. Logor Bročice je, čini se, u svijesti stanovnika Jasenovca ostao upamćen kao logor „Jasenovac II“ te su tako nazivali i ovaj poratni logor.

¹¹⁸ ISTO, 179. Dokument se odnosi na likvidacije u Novoj Gradiški, ali Goldsteinu služi kao dokaz da likvidacija nije bilo u Jasenovcu.

¹¹⁹ ISTO, 179.

¹²⁰ ISTO, 180.

¹²¹ ISTO, 180. Mirko Šimunjak dao je pisani iskaz 7. 4. 2000., a audio verziju 6. 6. 2002.

¹²² ISTO, 180.

¹²³ ISTO, 181.

se „ni u jednom iskazu jasenovačkih mještana ne spominje ubijanje zarobljenika, čak ni u prvim poslijeratnim tjednima“ te da se „nikakva veća kolona zarobljenika s Križnog puta nije zadržavala u Jasenovcu niti se u iskazima mještana spominje da je prolazila kroz mjesto, ali se u većini svjedočenja spominje likvidacija jedne kolone s Križnog puta potkraj svibnja ili početkom lipnja 1945. pokraj sela Trebež, pored ušća istoimene rijeke u Savu, petnaestak kilometara uzvodno od Jasenovca.“¹²⁴ Goldstein također navodi rezultate istraživanja Bašića i Keve koji su zaključili da je u poslijeratnim godinama na prostoru Sisak – Jasenovac – Nova Gradiška – Požega – Kutina nestalo između 5000 i 8000 ljudi, od kojih je tek jedan, navodno manji, dio pogubljen u Jasenovcu.¹²⁵ Naposljetku zaključuje da je „Radna grupa Jasenovac 1945.-1947.“ bio logor ratnih zarobljenika, a ne logor za njihovo masovno ubijanje zbog vjerske, rasne, nacionalne ili političke pripadnosti.¹²⁶ Autor smatra da je 45 godina šutnje utjecalo na političko zloupotrebljavanje tih događaja, citirajući Zolu koji je istaknuo kako istina koja se „pokopa“ kasnije na površinu izbija „osvetnički eksplozivnom snagom“.¹²⁷ Goldstein zaključuje da će Javna ustanova SP Jasenovac nastaviti uređivati i održavati to područje kao spomen područje na ratna stradanja, „ali da neće kriti istinu ni o poslijeratnim žrtvama o čemu će dati gradivo dostupnim, a sve važno za žrtve objaviti“.¹²⁸ Budući da je isti tekst objavljen u zajedničkoj knjizi Slavka Goldsteina i dr. Ive Goldsteina,¹²⁹ na nju se nećemo posebno osvrnati.

Godine 2005. hrvatski tjednik Fokus u nekoliko nastavaka iznosi razmišljanja dr. Vladimir Horvata predstavljena u emisiji Radio Marije. O partizanskom logoru u Jasenovcu govorilo se u drugom nastavku.¹³⁰ Horvat je ustvrdio da je Jasenovac od 1941. do 1945. bio sabirni i radni logor, a od 1945. koncentracijski i likvidacijski logor daleko većeg kapaciteta.¹³¹ U nastavku Horvat ističe razgovore koje je vodio s Milanom Bulajićem, koji mu je izjavio da nije znao za postojanje tog logora, te s Josipom Manolićem, koji mu jasno naveo kako je Jasenovac postojao od 1945. do 1948., odnosno do otvaranja logora na Golom otoku. Manolić je bio uvjeren da je Bulajić zasigurno bio upoznat s tom činjenicom, ali nije želio o tome govoriti.¹³² Tri godine poslije, ovaj razgovor i nova istraživanja Horvat objavljuje kao svoj prilog knjizi „Ogoljela laž Jase-

¹²⁴ ISTO, 182.

¹²⁵ ISTO, 183. P. BAŠIĆ, M. KEVO, 1987., 307.

¹²⁶ N. MATAUŠIĆ, 2003., 183.

¹²⁷ Slavko GOLDSTEIN, Ivo GOLDSTEIN, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, Novi Liber, Zagreb, 2011., 114 – 115.

¹²⁸ N. MATAUŠIĆ, 2003., 184.

¹²⁹ S. GOLDSTEIN, I. GOLDSTEIN, 2011., 107 – 116.

¹³⁰ Vladimir HORVAT, Cvjetovi boli žrtava totalitarizama, *Hrvatski tjednik Fokus*, br. 270., 15 srpnja 2005., 12 – 13; Vladimir HORVAT, Partizanski logor Jasenovac, *Hrvatski tjednik Fokus*, br. 271, 22. srpnja 2005., 12 – 13.

¹³¹ ISTO, 12.

¹³² ISTO, 13. Manolićev je iskaz vrijedan jer je on od 1946. obnašao dužnost načelnika Odjela za izvršenje kaznenih sankcija u tadašnjem Sekretarijatu za unutrašnje poslove, pa je stoga morao znati i za postojanje logora u Jasenovcu.

novca“ s Vladimirom Mrkocijem.¹³³ U ovom radu on iznosi dopunjenu tvrdnju onoj iz Fokusa kojom tvrdi kako je postojao ustaški logor 1941. – 1945., partizanski logor 1945. – 1948. i logor u Jasenovcu za informbirovce 1948. – 1951.¹³⁴ U daljnjem se dijelu bavi problemom istraživanja grobišta u Jasenovcu poslije Drugoga svjetskoga rata, te na osnovi nalaza i antropološke analize dolazi do zaključka kako su otkriveni grobovi ustvari grobovi poratnih žrtava, a ne ratnih.¹³⁵

Jedan od prvih žrtvoslova koji su obradili sve žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća odnosi se upravo na ovaj prostor, a objavljen je 2006.¹³⁶ Iako veliko i opsežno djelo sa željom da što detaljnije obradi ovu temu, samim logorom u Jasenovcu, uključujući i onim ratnim, autori se bave tek usputno. Tek se na jednom mjestu spominju poslijeratni logori ili zatvori u Bročicama, Jasenovcu i Staroj Gradiški¹³⁷. Prema istom izvoru svi mještani Jasenovca za koje je poznato gdje su stradali poslije Drugoga svjetskog rata, stradali su uglavnom izvan Jasenovca. Iako autori daju čitavo poglavlje o masovnim stratištima i grobištima, dojam je da su istraživanju ove teme mogli i trebali dati više.

Jasenovac kao jednu od posljednjih točki Križnog puta na pravcu: Zagreb – Sisak – Kutina – Jasenovac spominje i Anđelko Mijatović.¹³⁸

Jedna od zanimljivijih knjiga u kojoj se nalazi više iskaza i svjedočanstava o poslijeratnom logoru u Jasenovcu svakako je knjiga Stanislava Vukorepe „Preživjeli svjedoče“.¹³⁹ Među prvim svjedočanstvima je ono Boška Dragičevića iz sela Gorice kod Čapljine.¹⁴⁰ Dragičević kazuje o povlačenju Hrvatskih oružanih snaga, njihovoj predaji na Bleiburgu, povratku u Jugoslaviju kao zarobljenika, svome Križnom putu do planine Ozren u Bosni, odakle je dio zarobljenika vraćen prema zapadu i doveden u logor Jasenovac. Tamo su zarobljenici razvrstani na ranjene i bolesne te zdrave, koji su potom podijeljeni na starije i mlađe. U Jasenovcu su zadržani stariji, a Dragičević je kao ranjenik i

¹³³ Vladimir MRKOČI, Vladimir HORVAT, *Ogoljela laž logora Jasenovca*, Naklada E. Ćić, Zagreb, 2008., 77 – 127.

¹³⁴ ISTO, 93 – 95. Horvatova teza o postojanju jasenovačkog logora za informbirovce vjerojatno se zasniva na već ranije spomenutoj tezi dr. Ive Banca.

¹³⁴ ISTO, 96 – 98.

¹³⁴ A. BULJAN, F. HORVAT, 2006.

¹³⁴ ISTO, 584, 965 – 995.

¹³⁴ Anđelko MIJATOVIĆ, *Bleiburška tragedija i Križni put hrvatskoga naroda godine 1945.*, Hrvatski svjetski kongres, New York – Zagreb, 2007., 44.

¹³⁵ ISTO, 96 – 98.

¹³⁶ A. BULJAN, F. HORVAT, 2006.

¹³⁷ ISTO, 584, 965 – 995.

¹³⁸ Anđelko MIJATOVIĆ, *Bleiburška tragedija i Križni put hrvatskoga naroda godine 1945.*, Hrvatski svjetski kongres, New York – Zagreb, 2007., 44.

¹³⁹ Stanislav VUKOREP, *Preživjeli svjedoče*, Detekta, Zagreb, 2005.

¹⁴⁰ ISTO, 59 – 110.

bolesnik upućen u bolnicu u Daruvaru.¹⁴¹ Iskaz Ilije Krešića iz Borojevića¹⁴² zanimljiv je jer govori o odlasku vlakom iz logora u Sisku u logor u Bjelovaru.¹⁴³ Na žalost svjedok ne navodi jesu li išli vlakom preko Sunje i Jasenovca ili su se vratili preko Zagreba pa u Bjelovar. S obzirom da postoji još nekoliko iskaza o odlascima vlakom iz Siska u Bjelovar, precizniji podaci o kretanju bili bi od iznimnog značaja zbog željezničkog mosta na Savi kod Jasenovca koji je u to vrijeme navodno već bio srušen. Je li taj most doista bio srušen i jesu li ti vlakovi išli preko Zagreba u Bjelovar? Ili su se ipak kretali preko Jasenovca? Ukoliko su išli preko Jasenovca, tko i kada je onda srušio željeznički most na Savi kod Jasenovca, za kojeg pouzdano znamo da je kasnije obnavljan? Jesu li na neki drugi način, osim željeznicom, prelazili preko Save u Jasenovcu? Vide Pavlović iz Pješivca – Kule kod Stoca¹⁴⁴ osuđen je 26. siječnja 1946. po Vojnome divizijskom sudu u Zagrebu na kaznu smrti strijeljanjem. Na sud je ponovo izveden mjesec dana poslije, 22. veljače 1946. te je tada pomilovan i ponovo osuđen na 10 godina zatvora i 5 godina gubitka političkih prava. „Poslije presude otjerali su me ponovno u Jasenovac i tu sam našao još 40 hrvatskih časnika. Vidio sam tada u Jasenovcu da su gonili na Gradinu, da tamo sebi kopaju rupu. Po noći su ih ubijali i bacali u te rupe, hrvatske zatvorenike. Jedan je pobjegao u Ušticu, vratio se k nama, ostao s nama i preživio, a tu je dotjeran da bude ubijen. Iz Jasenovca su me prebacili u Staru Gradišku“, ističe Pavlović.¹⁴⁵ Vinko Palameta¹⁴⁶ na svom Križnom putu od Velike Gorice ide preko Siska u Kutinu.¹⁴⁷ U iskazu se ne spominje kojim su se putem kretali između Siska i Kutine i jesu li svraćali i do Jasenovca.

Godine 2006. u zborniku 1945. - *Razdjelnica hrvatske povijesti* Mario Kevo objavljuje prilog pod naslovom „Jasenovac 1945.“ u kojem uz poznate podatke o logoru, uključujući one od Ljubice Štefan i Slavka Goldsteina, donosi i neke nove dokumente. Riječ je o Zapisniku u vezi održavanja mise u znak godišnjice NDH od 17. 5. 1946. u kojem šef Odjela unutarnjih poslova kotara Novska i šef Odsjeka opće uprave preslušavaju Ivana Fridla, rkt. župnika i bilježe njegovu izjavu u svezi mise održane 10. 4. 1946. u crkvi u Krapju za njemačke zarobljenike koji su onamo poslani na rad iz logora Sisak u pratnji vojnika JA, pa i na misu koju je služio rkt. njemački svećenik. Kevo objavljuje i svjedočanstvo Ivice Rivića, sačuvano u osobnom fondu Krunoslava Draganovića, o ubojstvima zarobljenika u Jasenovcu i bacanju leševa u Savu

¹⁴¹ ISTO, 96; Mario KEVO, *Jasenovac 1945., 1945. - Razdjelnica hrvatske povijesti*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006., 329 – 330.

¹⁴² S. VUKOPEP, 2005., 145 – 150. Rođen je 1921. g. u Borojevićima, živio u Stanojevićima do Domovinskoga rata, a sada živi na Borojevićima. Otac Vide i majka Stana, rođ. Perutina.

¹⁴³ ISTO, 146.

¹⁴⁴ ISTO, bilj. 1. Rođen je 1925. g. od oca Bože i majke Božice, rođ. Marković.

¹⁴⁵ ISTO, 326. Svjedok ističe da je sudac Vojnog suda presude samo govorio kroz otvorena vrata i da nitko nije dobio presudu.

¹⁴⁶ ISTO, 331., bilj. 1. Rođen je 1925. g. u Borojevićima, općina Stolac, od oca Đure i majke Mare, rođ. Čoko.

¹⁴⁷ ISTO, 332.

te putu preko Kozare za Prijedor.¹⁴⁸ Zatim prenosi svjedočanstva Boška Dragičevića i Vida Pavlovića iz knjige Stanislava Vukorepa *Preživjeli svjedoče*. Na kraju objavljuje i Saopćenje br. 39 Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača o iskopavanju žrtava ustaškog terora u okolici St. Gradiške.

Jasenovac kao grobište u Sisačko-moslavačkoj županiji navodi Josip Jurčević, ali osim što ga navodi kao grobište u općini Novska, sve ostalo mu je nepoznato, a i vrijeme zločina nije točno utvrdio, kao ni žrtve i počinitelje.¹⁴⁹

Zanimljiv je i pristup logoru Jasenovac u udžbenicima povijesti za osmi razred osnovne škole i četvrti razred gimnazije. U svima se navode Bleiburg i Križni put, ali gotovo nigdje poslijeratni logori i stradanja u njima.¹⁵⁰ U povijesnim atlasima, priređenim kao pomagala tim udžbenicima, navode se pojedini poslijeratni logori, ali ne i poslijeratni logor u Jasenovcu.¹⁵¹

Poratna žrtva i politički zatvorenik Ivan Vukić objavio je svjedočenje zatvorskog čuvara Ćuruvije u zatvoru Stara Gradiška koji, u nastojanju da pojasni koliko je povoljan bio položaj zatvorenika u Staroj Gradiški, govori o patnji, stradanju, ubijanju i umiranju na melioracijskim radovima na isušivanju Lonjskog polja i u Jasenovcu poslije Drugoga svjetskog rata.¹⁵²

Značajne priloge o Jasenovcu objavio je Igor Vukić, vanjski suradnik Glasa Koncila, u feljtonu u dvije serije po šest nastavaka. Vukić se više bavi problemom preuveličavanja žrtava logora Jasenovac tijekom Drugoga svjetskog rata, tadašnjim funkcioniranjem i životom u logoru, a manje poratnim logorom u Jasenovcu. Autor je obuhvatio

¹⁴⁸ M. KEVO, 2006., 323 – 337. HDA, f. 1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća, sign. 12.41. Dokument na ukupno 10 stranica opisuje događaje od 16. svibnja 1945. pod naslovom „Križni put poručnika Ivica Rivića“.

¹⁴⁹ Josip JURČEVIĆ, *Prikrivena stratišta i grobišta jugoslavenskih komunističkih zločina*, Dokumentacijsko informacijsko središte – DIS, Zagreb, 2012., 114 – 115.

¹⁵⁰ Stjepan BEKAVAC, Mario JAREB, *Povijest*, udžbenik za osmi razred osnovne škole, Alfa, Zagreb, 2013., 129 – 131. Na 131. stranici objavljen je zemljovid s prikazom Križnog puta na kojem je Jasenovac prikazan kao „utvrđeno mjesto poslijeratnih likvidacija“, ali ne i kao logor. Miroslav AKMANDŽA, Mario JAREB, Zdenko RADELIĆ, *Povijest 4.*, udžbenik povijesti za četvrti razred gimnazije, Alfa, Zagreb, 2009., 146 – 147; Vesna ĐURIĆ, *Povijest 8.*, udžbenik povijesti za osmi razred osnovne škole, Profil, Zagreb, 2013., 112 – 113; Snježana KOREN, *Povijest 8.*, udžbenik povijesti za osmi razred osnovne škole, Profil, Zagreb, 2013., 152 – 154; Goran MILJAN, Ivica MIŠKULIN, *Povijest 4.*, udžbenik povijesti za četvrti razred gimnazije, Profil, Zagreb, 2009., 163; Krešimir ERDELJA, Igor STOJAKOVIĆ, *Tragom prošlosti 8.*, udžbenik povijesti za osmi razred osnovne škole, Školska knjiga, Zagreb, 2013., 154 – 155. Krešimir ERDELJA, Igor STOJAKOVIĆ, *Koraci kroz vrijeme IV.*, udžbenik povijesti za četvrti razred gimnazije, Školska knjiga, Zagreb, 2013., 218 – 219. Ni u radnim udžbenicima priređenim za 2014. nema promjena s obzirom na poslijeratni Jasenovac.

¹⁵¹ Zvonko IVANKOVIĆ, Mario JAREB, *Povijesni atlas za 8. razred osnovne škole*, Alfa, Zagreb, 2008., 41; *Povijesni atlas za osnovnu školu*, Hrvatska školska kartografija, Zagreb, 2007; Ivica RENDULIĆ, Magdalena NAJBAR – AGIČIĆ, *Povijesni atlas za osmi razred*, Profil, Zagreb, 2009; *Povijesni atlas za srednje škole*, Školska knjiga, Zagreb, 2008., 143; *Povijest u kartama i slikama*, povijesni atlas za 8. razred osnovne škole, Školska knjiga, Zagreb, 2008., 33.

¹⁵² Ivan VUKIĆ, *Lika i Podgorje na braniku doma i naroda*, HOR – Hrvatski obrambeni red, Zagreb, 2012., 314 – 315.

i problematiku grobišta, broja žrtava i istraživanjima istih.¹⁵³ Međutim, osim kritičkog pristupa dosadašnjim istraživanjima i prikazima tih istraživanja u tom pogledu nema novih činjenica.

Važno je istaknuti da, unatoč značaju teze o postojanju poslijeratnog logora Jasenovac, u posljednjih dvadesetak godina istraživači, uključujući i Jelku Smreke, čiji rezultati rada nikada nisu javno objavljeni, nisu se uspjeli odmaknuti od svjedočanstava koja omogućavaju dovoljno prostora manipulacijama. Štoviše, do ovog trenutka nitko nije uspio bez ikakve dvojbe potvrditi postojanje ovog logora na temelju arhivskih dokumenata.

Povodom pete godišnjice smrti Ljubice Štefan, Damir Borovčak objavio je u ožujku 2007. u Glasu koncila tekst u kojemu navodi da se „ovih dana povodom posjeta biskupa Škvorčevića Jasenovcu, ponovno javlja glas o potrebi spoznaje pune istine o tom logoru“. Borovčak također citira Josipa Jurčevića koji je izjavio da je „jasenovački logor nakon 1945. bio logor za poražene u ratu“ te da se „o tome još uvijek šuti i ne pokreće znanstveno istraživanje stvarnog stanja“.¹⁵⁴ No, Borovčak propušta zapitati se čemu to oklijevanje od strane hrvatskih povjesničara, uključujući i Josipa Jurčevića, da progovore i pokrenu toliko potrebno istraživanje. Dvoje povjesničara, Mario Kevo i Marica Karakaš, čiji je zadatak prema navodima Slavka Goldsteina bila upravo potvrda nagađanja da je taj logor zaista postojao, ograničili su svoje istraživanje na rad u Hrvatskome državnom arhivu u Zagrebu iako je područje Jasenovca u nadležnosti Državnog arhiva u Sisku, gdje su pronađeni ključni dokumenti koje navodimo u ovom radu i koji su dostupni svim građanima.

RADNA GRUPA ILI LOGOR JASENOVAC?

Logor III. najveći je i najpoznatiji logorski kompleks koji se veže uz Jasenovac. Isti je bombardiran 1944. i 1945. u nekoliko navrata, iako su istovremeno Zapadni saveznici oklijevali s bombardiranjem Auschwitza.¹⁵⁵ Inicijativa za bombardiranje Jasenovca mogla je doći od strane vrhovnog zapovjednika Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Josipa Broza Tita. Naime, sačuvani su dokumenti o komunikaciji između tzv. logorskog komiteta članova KPH-a i CK KPH-a. Iz nje je vidljivo da su, vjerojatno po nalogu CK KPH-a, posebni povjerenici KPH-a u logoru Jasenovac slali pisma iz logorske bolnice u kojima su odavali informacije o vojnim snagama NDH-a, njihovom

¹⁵³ Igor VUKIĆ, Gdje su pokopane jasenovačke žrtve, *Glas koncila*, br. 11, Zagreb, 17. ožujka 2013., 21. Igor VUKIĆ, Na prostoru jasenovačkoga logora pronađena 193 kostura, *Glas koncila*, br. 13, Zagreb, 1. travnja 2013., 31. URL: http://www.glas-koncila.hr/index.php?option=com_php&Itemid=41&news_ID=22168 (4. 11. 2013.).

¹⁵⁴ Damir BOROVČAK, *Zašto ne istražiti istinu o Jasenovcu?*, URL: <http://www.hkv.hr/borovak-damir/617-zato-ne-istraiti-istinu-o-jasenovcu.html> (20. 4. 2013.).

¹⁵⁵ URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Auschwitz_bombing_debate (25. 4. 2013.).

položaju, stanju i položaju zatočenika i nacрте samog logora s opisom.¹⁵⁶

Prema najnovijim istraživanjima prvo bombardiranje Jasenovca od strane savezničkih zrakoplova zbilo se u travnju 1944. i tom je prilikom bilo žrtava i štete.¹⁵⁷ Prema Dnevnim izvješćima Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH-a zračna bombardiranja područja oko Jasenovca sustavno su počela 6. studenoga 1944. kojom je prilikom prvo napadnuta željeznička postaja, a potom željeznički most preko Save u Jasenovcu. Tom je prilikom na most bačeno 14 bombi od kojih su dvije pogodile svoj cilj.¹⁵⁸ Pet dana poslije, 12. studenoga 1944., ponovo je napadnuta željeznička postaja u Jasenovcu, ali bez štete i žrtava.¹⁵⁹ Nakon pet dana, 17. studenoga 1944., uslijedio je novi napad na most na rijeci Strug kod Jasenovca i ponovo na željeznički most preko rijeke Save u Jasenovcu.¹⁶⁰ Novo bombardiranje uslijedilo je 22. studenoga 1944. u 23 sata, kada je bombardirana željeznička postaja u Jasenovcu i sam logor. Tom je prilikom bilo mrtvih i ranjenih i među logorašima.¹⁶¹ U svojim sjećanjima Salamon Altarac zabilježio je da se s pripremama za evakuaciju „brzog sklopa“, garaže i dr. započelo u studenome 1944. čim je prva bomba pala na elektranu, zbog čega je nastala panika i u garaži.¹⁶² Evakuacija je vjerojatno bila uvjetovana i savezničkim bombardiranjima, a ne samo situacijom na bojištima i do nje je došlo tek u veljači 1945.¹⁶³ Jasenovac je ponovo bombardiran 5. veljače 1945. i tom je prilikom ponovo napadnut željeznički most na Savi, no veće štete nije bilo.¹⁶⁴ U elaboratima o obnovi mosta iz 1946. navodi se da su lijevi i desni stup minirani 1945., ali bez podataka o tome tko ih je minirao.¹⁶⁵ Najveća i najčešća bombardiranja Jasenovca s najtežim posljedicama bit će izvršena krajem ožujka iste godine. Prugu između Novske i Jasenovca bombardirali su saveznički zrakoplovi 24. ožujka. Tom prilikom poginula su četiri, a ranjeno je sedam pripadnika HOS-a, dok je jedan saveznički zrakoplov

¹⁵⁶ HDA, f. 1491, Odjeljenje zaštite naroda (OZN-a), sign. 2.32; Marica KARAKAŠ OBRADOV, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu, Saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku 1943. – 1945.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., 232 – 234. Dokument je pisan još u lipnju 1944. Čini se da je u CK KPH stigao 17. srpnja 1944., a u OZN-u 10. kolovoza 1944. Između ostaloga u pismu je i popis po autoru najznačajnijih zločinaca logora, koji je ujedno predstavljao i popis za likvidaciju u slučaju njihova zarobljavanja.

¹⁵⁷ M. KARAKAŠ OBRADOV, 2008., 232, bilj. 1098.

¹⁵⁸ HDA, f. 487, Ministarstvo oružanih snaga (MINORS) NDH-a, kut. 6, Dnevno izvješće 312/44 od 7. studenog 1944.; M. KARAKAŠ OBRADOV, 2008., 234.

¹⁵⁹ HDA, f. 487, MINORS NDH-a, kut. 6, Dnevno izvješće 322/44 od 17. studenog 1944.; M. KARAKAŠ OBRADOV, 2008., 234.

¹⁶⁰ HDA, f. 487, MINORS NDH-a, kut. 6, Dnevno izvješće 323/44 od 18. studenog 1944.; M. KARAKAŠ OBRADOV, 2008., 234.

¹⁶¹ HDA, f. 487, MINORS NDH-a, kut. 6, Dnevno izvješće 331/44 od 26. studenoga 1944.

¹⁶² M. KARAKAŠ OBRADOV, 2008., 234., bilj. 1105.

¹⁶³ M. KARAKAŠ OBRADOV, 2008., 234.

¹⁶⁴ HDA, f. 487, MINORS NDH-a, kut. 6, Dnevno izvješće Ia broj 37/45 od 6. 2. 1945.; M. KARAKAŠ OBRADOV, 2008., 234.

¹⁶⁵ HDA, f. 1576, Direkcija državnih željeznica, knj. 15, spis 51 934. Budući da je prešućeno tko je minirao most, nije isključeno da su to učinili pripadnici JA.

oboren.¹⁶⁶ I u narednim su danima Jasenovac i bliža okolica bombardirani, a najteži napad izveden je 30. ožujka 1945. kada je izravno napadnut logor u Jasenovcu pri čemu je „skoro sav porušen i popaljen, broj žrtava je velik, a koncentracijski logor je gotovo u potpunosti porušen i spaljen.“¹⁶⁷ O bombardiranju Jasenovca govore i preživjeli logoraši koji zrakoplove nazivaju partizanskima.¹⁶⁸ No, znakovlje u obliku zvijezde petokrake ne može se sa sigurnošću uzeti kao dokaz pripadnosti određenoj vojsci jer su takvo obilježje imali i američki saveznički zrakoplovi. Zahvaljujući tom bombardiranju i metežu koji je pri tom nastao, jedan je zatočenik uspio i pobjeći.¹⁶⁹ Upravo u to vrijeme, odnosno 11. travnja 1945., glavni ravnatelj Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost (GRAVSIGUR-a) Ministarstva NDH-a Erich Lisak šalje okružnicu župskima redarstvenim oblastima u kojoj im zapovijeda da se u logore više ne otpremaju osobe s kaznom manjom od dvije godine jer je sabirni logor u Jasenovcu teško bombardiran i tamo u „dogledno vrijeme neće biti moguće nikoga otpremiti.“¹⁷⁰ Prema sjećanjima logoraša Josipa Erliha logor je bombardiran i 13. travnja 1945. pri čemu su srušeni logorski zid, žica, električna centrala, ciglana i lančara, a bombardiranja su nastavljena i narednih dana kada su porušeni ostali industrijski objekti i zgrada glavnog zapovjedništva.¹⁷¹ U tim travanjskim bombardiranjima poginuo je i bivši kotarski predstojnik Novske Vjekoslav Peraković.¹⁷²

Rušenje logora važno je jer dosadašnjim tezama o nepostojanju logora Jasenovac ono služi kao dokaz kako poslije Drugoga svjetskog rata ondje nije bilo logoraša jer nije bilo nastambi, pa ni uvjeta za život. Mario Kevo ističe da je „objektivnu sliku o izgledu jasenovačkog logora i logorskih objekata dosta teško i precizno uspostaviti budući da danas od spomenutih građevina ništa nije očuvano,“ te da je „logorsko područje nakon pretrpljenih savezničkih bombardiranja početkom 1945. i uništavanja od strane ustaša pred sam završetak II. svjetskog rata, od 1947. pa sve do 1951. bilo podvrgnuto sustavnom raščišćavanju terena, a građevinski materijal se koristio i za poslijeratnu obnovu prekosavskih naselja.“¹⁷³ Prema tvrdnjama Spomen područja Jasenovac „u nekadašnjem logoru u cijelosti su bili sačuvani samo istočni i jugoistočni logorski zid, sačuvani su temelji ciglane i donji postroj lančare, dok su svi ostali logorski objekti bili zatečeni u različitim stanjima urušenosti uslijed miniranja

¹⁶⁶ HDA, f. 487, MINORS NDH-a, kut. 6, Dnevno izvješće Ia broj 85/45 od 26. 3. 1945.; M. KARAKAŠ OBRADOV, 2008., 234.

¹⁶⁷ HDA, f. 487, MINORS NDH-a, kut. 6, Dnevno izvješće Ia broj 91/45.

¹⁶⁸ Egon BERGER, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac, 1978., 86–87.

¹⁶⁹ M. KARAKAŠ OBRADOV, 2008., 235, bilj. 1110.

¹⁷⁰ HDA, f. 1549, Zbirka upravnih i vojnih vlasti NDH-a i Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP-a), kut. 73., sign. I. – 98, 357.

¹⁷¹ A. BULJAN, F. HORVAT, 2006., 228; M. KARAKAŠ OBRADOV 2008., 235.

¹⁷² M. KARAKAŠ OBRADOV, 2008., 235; Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 2002., 87 – 88.

¹⁷³ M. KEVO, 2003., 490.

ili spaljivanja.¹⁷⁴ Na drugom mjestu na istoj web-stranici ističe se da se „u izvješću Konzervatorskog zavoda Narodne Republike Hrvatske (NRH) od 15. travnja 1956. navodi da još postoje tragovi baraka i građevina (temelji i dio zidova), a velikim dijelom je bila sačuvana ciglana, dijelovi logorske pruge i temelji logorskog zida. Predložene su mjere za zaštitu ostataka zgrada i uređenje masovnih grobnica.“¹⁷⁵ Postavlja se pitanje koliki je dio ciglane bio sačuvan: „temelji“, kako tvrdi SP Jasenovac, ili „velikim dijelom“, kako je prije gotovo 60 godina ustanovio Konzervatorski zavod NRH. Ostaje pak nejasno zbog čega su, ukoliko je izvješće Konzervatorskog zavoda bilo točno, „kada je prof. Bogdan Bogdanović dobio zadatak da projektira uređenje Spomen područja Jasenovac, od logorskih građevina bili sačuvani samo tragovi“, ako su pojedini dijelovi logora „velikim dijelom“ bili sačuvani nekoliko godina ranije.¹⁷⁶ Tko je sve to u međuvremenu porušio i zašto?

Ostaje činjenica da su „stari“ logoraši, ali i pripadnici HOS-a nastavili boraviti u preostalim nastambama sve do proboja i konačne likvidacije logora unatoč znatnim oštećenjima do kojih je došlo tijekom prethodnih bombardiranja. Stoga razrušenost zgrada ne može poslužiti kao dokaz za nepostojanje logora. S obzirom da svi objekti nisu bili srušeni i podjednako oštećeni, u dijelovima tih zgrada zasigurno je mogao boraviti dio zarobljenika.

Tezu o postojanju tzv. Radne grupe Jasenovac uveo je u hrvatsku historiografiju Slavko Goldstein. Iako se svim silama trudi dokazati nepostojanje poslijeratnog logora u Jasenovcu, Goldstein nas upućuje na dokumente koji govore o postojanju i funkcioniranju upravo poslijeratnog logora u Jasenovcu i to ne samo jednoga, nego i više njih, pa i onih koje su vlasti NDH-a koristile vrlo kratko vrijeme.

Ponajprije je riječ o Izvješću Okružnog komiteta KPH-a Nova Gradiška Oblasnom komitetu KPH-a Osijek od 24. lipnja 1945. godine.¹⁷⁷ Ovo izvješće govori o domobranima, posebno onima u logorima, te odnosu narodne vlasti i naroda prema istima, naročito onog dijela koji logoraše nastoji zaštititi i koji je stoga dio „reakcije koji djeluje preko klera“. U nastavku ističe da se „namera da hoće da privuku široke narodne mase

¹⁷⁴ URL: <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7338> (20. 4. 2013).

¹⁷⁵ URL: <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5023> (20. 4. 2013).

¹⁷⁶ URL: <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7338> (20. 4. 2013).

¹⁷⁷ N. MATAUŠIĆ, 2003., 179, bilj. 302; S. GOLDSTEIN, I. GOLDSTEIN, 2011., 110, bilj. 7; HDA, f. 1809, Oblasni komitet Komunističke partije Hrvatske Slavonije, kut. 12. Dokument je pisan strojopisom na 8 stranica od kojih prve 4 stranice nisu numerirane. Slavko Goldstein navodi da je dokument iz kutije 1 istoga fonda, ali zbog reorganizacije fonda dokumenti se sada nalaze u kutiji 12. Dokument je djelomično objavljen u zbirkama dokumenata „Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1945. Dokumenti“ (ur. Zdravko DIZDAR, Vladimir GEIGER, Milan POJIĆ, Mate RUPIC, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2005., 149 – 151) i *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1945. Dokumenti Slavonija, Srijem i Baranja* (ur. Vladimir GEIGER, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2006., 219 – 222). Iako je Goldstein prvi progovorio o tom dokumentu, u knjizi „Jasenovac i Bleiburg nisu isto“ koja je objavljena 2011., ne navodi da je dokument objavljen, iako bi bilo barem korektno prema svim povjesničarima da je to učinio.

vidi iz primjera u Novskoj selo Bročice, gdje se predsjednik Mjesnog narodnog odbora (MNO-a) povezo s domobranskim logorom i sakupio 2.800.000 Kuna bez znanja komande logora, od zarobljenika i došao u Kotarski JNOF da prijavi da je to poklon domobrana za Crkvu i da je pop preporučio da se uzme za taj novac hrana domobranima. Špekulativnim putem htjeli su prikazati narodu kako se crkva više stara o narodu nego naše vlasti. Isti je predsjednik uhapšen jer se uvidjela zlonamjernost popova i njihova zlonamjerna mreža, pošto taj logor imao je 70% muslimana koji ne znaju za crkvu Sv. Antuna u Krapju kojoj crkvi je bio namijenjen novac.”¹⁷⁸ Ovaj nam dio izvješća govori o djelovanju predstavnika narodne vlasti, odnosno predsjednika Mjesnog NOO-a u navedenom logoru. Logoraši su, čini se imali dosta novca i predali su ga dotičnom predstavniku vlasti. Vjerojatno su imali veliko povjerenje u njega, a iako nam ničim ne ukazuje na pravu vrijednost skupljene sume, ona je vjerojatno bila dosta velika. Ključni podatak je onaj o postojanju logora u Bročicama u vrijeme kada su onuda prolazile kolone Križnoga puta. Logor Bročice poznat je još iz 1941. kao Logor II.¹⁷⁹ Postavlja se opravdano pitanje: zašto ponovo logor u Bročicama, ako ne postoji više od 3 godine? I umjesto da se osloni na dokument, Goldstein nas vodi u svijet vlastitih konstrukcija, koristeći pri tome nigdje precizno citirane iskaze¹⁸⁰ stražara istoga logora u lipnju 1945. Franje Cvrtila koji govori o odlasku manjih grupa zatočenika na rad u Logor III. – Ciglana, gdje su navodno rušili veliki logorski zid, raščišćavali teren i dijelili ciglu iz logora okolnom stanovništvu za obnovu kuća. Je li Cvrtila, kao stražar u logoru u Bročicama, mogao znati što su zarobljenici logora u Bročicama radili, ako su doista radili, u Logoru III. – Ciglana? Ono što je naročito važno je da u prvoj rečenici Goldstein navodi kako je „u nedalekom selu Bročice od svibnja do kolovoza 1945. postojao privremeni logor za zarobljene pripadnike oružanih snaga NDH-a“,¹⁸¹ iako se u dokumentu nigdje ne navodi točno vrijeme postojanja toga logora, niti se navodi bilo koji drugi izvor koji bi to potvrdio. Goldstein također ističe da je riječ o „privremenom“ logoru, a ne logoru Križnoga puta, iako mu je dobro poznato da je i ovaj logor tek jedan od brojnih logora Križnoga puta od kojih je većina doista „privremena“. Autor ovaj dokument koristi samo toliko koliko mu služi za njegovu konstrukciju „radne grupe“ u Jasenovcu.

Budući da je Franjo Cvrtila važan S. Goldsteinu, te s obzirom da do danas nije

¹⁷⁸ HDA, f. 1809, Oblasni komitet Komunističke partije Hrvatske Slavonije, kut. 12. Z. DIZDAR, V. GEIGER, M. POJIC, M. RUPIC, 2005., 151; V. GEIGER, 2006., 222. Dopis župnog ureda od 2. ožujka 1951. u Krapju po župniku Ivanu Fridlu govori o šteti na crkvi i obnovi zvona, orgulja i stakla crkve. Za popravak zvona plaćeno je 17.000 dinara, orgulja 15.000, za zidarske i maljarske radove 60.000 i limarske radove 12.000 dinara. Crkva je stradala u sukobima 16. srpnja 1943., ali sam objekt crkve nije bio srušen (osim oštećenja prozora) pa je obnova dotične crkve vjerojatno izmišljena da se nju i njezinog župnika uvuče u protuzakonito djelovanje. Vidi: Stjepan KOŽUL, *Stradanja u Zagrebačkoj nadbiskupiji za vrijeme Drugoga svjetskog rata i poraća*, Društvo za povijesnicu Zagrebačke nadbiskupije „Tkalčić“, Zagreb, 2004., 112 – 113, 319.

¹⁷⁹ N. MATAUŠIĆ, 2003., 30 – 33; S. GOLDSTEIN, I. GOLDSTEIN, 2011., 30.

¹⁸⁰ N. MATAUŠIĆ, 2003., 178 – 179; S. GOLDSTEIN, I. GOLDSTEIN, 2011., 110.

¹⁸¹ N. MATAUŠIĆ, 2003., 178; S. GOLDSTEIN, I. GOLDSTEIN, 2011., 110.

objavio njegov iskaz dan 2002., nužno je bilo poslušati što o svemu kaže sam svjedok. Cvrtila navodi da je u Jasenovac došao u lipnju 1945. i to iz 16. omladinske brigade Joža Vlahović iz Bjelovara. Postrojba kojoj je pripadao zvala se 120. bataljon, a od svojih suboraca sjeća se nekog Salopeka i Trbojevića iz Like. Zapovjedništvo bataljuna bilo je u Beogradu. Zarobljenici su radili u 3 grupe: na cesti i u šumariji. Bilo ih je oko 700 raznih struka i činova, ali su svi bili Nijemci, osim jednog Poljaka koji je bio prevoditelj. Vojnici-stražari, među kojima i Cvrtila, bili su smješteni u dvije barake kod šumarije, a logoraši u Novskoj, Bročicama, šumariji u Jasenovcu, bivšem Logoru III. te dijelom navodno i u dvije barake pokraj škole. Zatočnici su dobivali istu hranu, uglavnom od UNRE, kao i stražari koji su ih čuvali. Za teže fizičke poslove dobivali su pojačanu hranu koju su nazivali „jamskom“. Nedjeljom se nije radilo. Jasenovac je bio opustošen i još se osjećao barut. U logoru su se nalazile tvornica oružja te ciglana s navodnom peći za spaljivanje koja je napola bila srušena. Ondje je na zgarištu našao jedan zlatni prsten. Zgrade u logoru navodno nisu bile za stanovanje, a zarobljenici su razminirali prostor i transportirali željezo za Sisak. Na pitanje je li u logoru i oko njega bilo leševa, Cvrtila odgovara da ih je bilo. Mještani su raznosili ciglu sa zidova. Nijemci je nisu čistili već su samo radili sa željezom. Koliko je logoraša-radnika bilo dnevno na radilištu logora nije mu poznato jer je u opisu njegovog posla bilo samo odvođenje logoraša na rad te njihov nadzor. Logoraši koji su radili u logoru imali su svoje zapovjednike. Oni koji su stanovali bliže dolazili su pješke, a kada se radilo dalje išlo se kamionima. Straža je navodno bila korektna prema logorašima, pa pokušaja bijega nije bilo. Povrede su se pri radu događale, no sanirale su se unutar logora gdje su zatočnici imali svoga kirurga. Na Gradinu nije išao osim na groblje. O likvidacijama s Križnog puta ne zna ništa, niti je išta čuo, a negira i prisustvo zarobljenika s Bleiburga u jasenovačkom logoru. Nijemci-zarobljenici mogli su se slobodno kretati mjestom ukoliko su htjeli, ali uz dozvolu i u logor su se morali vratiti najkasnije do 8 sati navečer. Domaćem stanovništvu pomagali su popravljati razne strojeve i aparate. Navodno se radilo o slobodnjacima koji su bili organizirani kao antifašisti, a oni koji su bili „dobri“ pušteni su i kućama. Nakon 3 mjeseca Cvrtila je s pola grupe otišao u Makedoniju, a polovica je ostala u Jasenovcu.¹⁸²

Što nam govori Cvrtilin iskaz i koji su njegovi novi doprinosi poznavanju opće slike života u Jasenovcu? On je jedan od stražara, pripadnika 120. bataljuna. Znači li to da je čitav taj bataljun bio u Jasenovcu ili samo jedan njegov dio? U intervjuu njemu to pitanje nije ni postavljeno, a on sam to nigdje ne govori pa nam stoga ostaje nepoznato. Cvrtila naročito ističe da je zapovjedništvo bataljuna u Beogradu, što nam govori kako su zadaci podređeni višim vojnim strukturama. Nadalje navodi kako su zatočnici dovedeni u tri grupe koje su sve zajedno iznosile oko 700 ljudi, što približno odgovara brojkama koje spominje Šimunjak. Svi su njegovi zatočnici bili Nijemci i svi su

¹⁸² Javna ustanova Spomen područje Jasenovac (dalje JUSP), sign. SPJ – DMZ 227/12, Izjava Franje Cvrtila od 7. 7. 2002.

govorili njemački jezik, osim jednog Poljaka koji je malo razumio i hrvatski. Čitav je Jasenovac bio srušen i zapaljen, a u ruševinama „peći za spaljivanje“ ciglane on je pronašao zlatni prsten. Zadatak njegove grupe bio je razminiranje i transportiranje željeza. Zarobljenici su bili gotovo slobodni, mogli su se kretati gotovo kako hoće i bili su u dobrim odnosima s domaćim stanovništvom, toliko dobrim da su im servisirali razne strojeve. U Logoru III. nalazila se tvornica za automate, ali sve su zgrade bile porušene, pa u njemu nije bilo nikakvih uvjeta za stanovanje i življenje. Ciglom i građevinskim materijalom bavili su se samo mještani Jasenovca, a ne i Nijemci koje je on čuvao jer su oni radili samo sa željezom. O likvidacijama i ljudima s Križnog puta i iz Bleiburga on ne zna ništa te smatra da ih nije ni bilo.

Ukoliko je logoraše čuvao Cvrtilin bataljun koji je mogao brojati između 400 i 600 vojnika, a njegova grupa zatočenika koju je čuvao imala navodno 700 ljudi, proizlazi da je jednog do najviše dva navodno gotovo slobodna zatočenika čuvao jedan vojnik. Teško je vjerovati da zatočenika nije bilo više, naročito uzme li se u obzir podatak objavljen na web stranici Spomen područja Jasenovac da je ratni logor Jasenovac i na tisuće zatočenika koji su ondje boravili navodno čuvalo oko 1500 pripadnika Ustaške obrane.¹⁸³ Ali po svojoj prilici dogovorena brojka 700 i ovdje prolazi. Da bi čitav 120. bataljun tada mogao biti u Jasenovcu govori nam i dio u kojem Cvrtila kaže da se poslije tri mjeseca podijelio i da je njegova polovica otišla u Makedoniju. Do podjele je moglo doći zbog smanjenja radova i broja zatočenika koji su radili u Jasenovcu jer se približavala jesen s kišama i poplavama koje su prirodni dio života u i oko Jasenovca i onemogućuju radove. Spominjanje smještaja logoraša u dvije barake kod škole, pa potom jedne grupe u šumariji, a jedne u Bročicama upućuje nas da je Cvrtila možda čuvao nekoliko grupa i u nekoliko navrata na nekoliko različitih lokacija. Nemoguće je pouzdati se u Cvrtilinu tvrdnju o slobodnom kretanju zatočenika o čemu nema potvrde u dokumentima i iskazima mještana. O kontaktima mještana s logorašima, uključujući i onima u ratnom logoru Jasenovac, veoma je malo iskaza pa je moguće da Cvrtila govori o događajima na drugoj lokaciji i u drugo vrijeme. Duljina vremenskog odmaka slabi snagu njegova iskaza. Vrijednost Cvrtilina iskaza je u iznošenju pojedinih točnih podataka te u, možda i nesvjesnom, otkrivanju prostora za zatočenike koje navodi kao logore u Bročicama, Novskoj i Logoru III. Osim toga on govori i o drugim zatočenicima i logorima, pa se može zaključiti da postoji vjerojatnost da je Cvrtila posao stražara obavljao više godina, na više različitih lokacija i s različitim zarobljenicima, pa je moguće da je i zaboravio što je sve radio, kada i s kime je bio. Potvrđuje postojanje logora u Bročicama, ali postavlja se pitanje vremena njegovog rada u tom logoru. O logoru u Bročicama nemamo izvora u drugim dokumentima, pa nam ova dva ostaju za sada jedini.

No, sačuvani su dokumenti koji nam govore o situaciji i problemima u Jasenovcu u ovom razdoblju. Ovdje ćemo navesti one koji nam govore o zarobljenicima, Logoru

¹⁸³ URL: <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7338> (20. 4. 2013).

III., vojsci, redarstvu i sličnome. Poslužiti ćemo se i jednim od ključnih dokumenata – Urudžbenim zapisnicima Mjesnog narodnog odbora Jasenovac.¹⁸⁴

Već 18. lipnja 1945. Upravni odjel Kotarskog narodnog odbora (KNOO) Novska spominje neposlano zaduživanje neprijateljskih vojnika. Dokument je upućen svim seoskim odborima¹⁸⁵ što znači da se lokalnim vlastima daje na znanje. O kakvom se neposlanom zaduživanju radi i kojim neprijateljskim vojnicima ne može se zaključiti samo na osnovi ovih bilješki, budući da spisa nema. Dana 20. lipnja obavještajem pri istom kotaru imenuje se Petar Šestanović.¹⁸⁶ Tako se formira važna sigurnosna poluga vlasti na čitavom području. Šumska uprava „Putika“ iz Novske 25. lipnja skida žicu s bivšeg logora u Jasenovcu i za to određuje deset radnika. Jesu li ti radnici slobodni ljudi ili logoraši ne možemo iz navedenog zaključiti. Iz Cvrtilinog svjedočenja može se zaključiti da je u logoru bilo dosta raznovrsnih djelatnika, organiziranih u grupe, koji su radili različite poslove. Budući da je logor u Bročicama u ovo vrijeme radio, a logoraše u njemu štitio stražar Cvrtila, moguće je da je te poslove obavljao i netko od njegovih štićenika. No, nije nemoguće da su te poslove obavljali i logoraši smješteni u Logoru III. Da je u tom logoru živo i da se radi govore i sljedeće bilješke: iz njega se prevoze klade, a građa s bunkera daje se na raspolaganje šumariji.¹⁸⁷ Da vlasti nisu dopuštale rušenje i oštećenje logora govori naputak od 29. lipnja kojim to zahtijeva Tehnički odjel KNOO-a Novska.¹⁸⁸ Dva dana kasnije V. sektor nadzornika željezničke pruge Jasenovac traži 25 kola za prijevoz željezničkih pragova na željezničkoj postaji Jasenovac.¹⁸⁹ Rat je završio, pruge su oštećene i pragovi su potrebni, a ovo područje ima velike zalihe hrastovine potrebne za njihovo obnavljanje. Postavlja se pitanje kako su navedeni pragovi transportirani, budući da su svi mostovi oko Jasenovca navodno bili porušeni. Jesu li pragovi korišteni za obnovu pruge između mostova na Savi i Strugu ili su na neki drugi način prevezli tih dvadeset pet vagona pragova do potrebnog odredišta? O obujmu radova, ali i potrebi zaštite radnika i od strane Narodne milicije govori nam i zabilješka od 10. VI. 1945.¹⁹⁰

Vrhovni zapovjednik, ministar narodne obrane i maršal Jugoslavije Josip Broz Tito 30. lipnja 1945. naređuje da se pri armijama osnuje „otsek za ratne zarobljenike“.¹⁹¹ Isti se ima osnovati u sastavu Komande pozadine šest armija koje tada postoje. Osim

¹⁸⁴ DASK, f. 321, MNO, urudžbeni zapisnici.

¹⁸⁵ DASK, f. 321, MNO, u. z. za 1945., r. br. 400.

¹⁸⁶ Isto, 476.

¹⁸⁷ Isto, 478, 481.

¹⁸⁸ Isto, 516.

¹⁸⁹ Isto, 558.

¹⁹⁰ Isto, 721.

¹⁹¹ Antun MILETIĆ, Prilog proučavanju istorije Jugoslovenske narodne armije kroz izabrana dokumenta maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita u svojstvu ministra narodne odbrane i vrhovnog komandanta oružanih snaga FNRJ u periodu 1945. – 1956., *Vojnoistorijski glasnik*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1987., br. 1, god. 38, 326 – 328.

odsjeka za ratne zarobljenike pri armijama¹⁹² formiraju se i sekcije za ratne zarobljenike pri Komandama vojnih područja i gradova.¹⁹³ Prema podacima s kraja 1945. u Jugoslaviji je bilo 355 785 ratnih zarobljenika,¹⁹⁴ pa nije za očekivati da ih je sredinom te godine bilo manje. Prema istom dokumentu svi ratni zarobljenici imaju formirati zarobljeničke bataljone.¹⁹⁵

Sljedeći dokument koji se odnosi na jasenovačko područje datiran je 11. srpnja 1945., a govori nam o poslijeratnim prilikama, kretanju ratnih (a možda i civilnih) zarobljenika iz Siska prema Jasenovcu. Riječ je o Izvješću javnog tužitelja II. Jugoslavenske armije (JA) Ministarstvu unutrašnjih poslova Federalne Države Hrvatske (FDH-a) u kojemu se ističu nepravilni postupci pripadnika JA prema ratnim zarobljenicima i narodu.¹⁹⁶ Na putu se događaju masovna i okrutna ubojstva, ali nitko i nigdje ne spominje bilo čiju odgovornost i mjere kojima bi se ubijanja spriječila ili netko za njih kaznio. U dokumentu se navodi da je „od Siska preko Jasenovca do Novske praćena od straže Komande Mjesta Sisak 900 zarobljenih domobrana i da je kod Jarka u Muratoviću u blizini Jasenovca nađeno 5 ubijenih od kojih je jedan bio zaklan, a drugome je razbijena lubanja. Isto po ovoj točki nije ništa pozitivno utvrđeno do sada. Izvid će se ponovo vršiti.“¹⁹⁷

Dakle, grupa je praćena stražom Komande mjesta Sisak, što ukazuje na vojno zapovjedništvo, tj. da su zarobljenici bili nadzirani, a prema tome i šticeeni od vojske. Poznate su polazna (Sisak) i završna postaja (Novska), s prolazom kroz Jasenovac, a upravo prolasku kolona s Križnog puta Goldstein isključuje u svome radu pozivajući se pritom na navodne iskaze mještana, a ne dostupne mu dokumente, pa čak i one koje sam koristi.¹⁹⁸

Naredni dokument, također iz srpnja 1945., iznova govori o logorima, posebno navodeći i logor u Jasenovcu. S. Goldstein na osnovi njega nastavlja svoju priču o rušenju

¹⁹² Formacijski se odsjek za ratne zarobljenike pri armijama sastojao od šefa odsjeka, pomoćnika šefa odsjeka, djelovođe, pisara i daktilografa. Prva trojica su časnici, a posljednja dvojica dočasnici. Isto, 327.

¹⁹³ Odsjek pri sekciji sastojao se od: šefa sekcije, pomoćnika sekcije i pisara. Prva dvojica bili su časnici, a pisar je bio dočasnik. Isto, 327.

¹⁹⁴ Među njima je bilo i 114 000 „Jugoslovena“. Isto, 327, bilj. 1.

¹⁹⁵ Isto, 328. Zarobljenički bataljon sastojao se od Štaba bataljona i četiri čete s po 250 zarobljenika, a svaka četa od pet vodova s po 50 zarobljenika. Svaki vod sastojao se od pet desetina sa 10 vojnika. Štab zarobljeničkog bataljona sastojao se od komandanta, političkog komesara, ađutanta, intendanta, liječnika, a u nedostatku medicinarina ili liječničkog pomoćnika, higijeničara, bolničara i 4 disciplinska dočasnika.

¹⁹⁶ HDA, f. 421, Javno tužiteljstvo Narodne/Socijalističke Republike Hrvatske, kut. 92, Izvještaj o stanju u logorima i zatvorima 1945/49. V. GEIGER, 2006., 270 – 272. Dokument se nalazi u kut. 92, omot „Izvještaj o stanju u logorima i zatvorima 1945/49.“, a ne 97 b. b. kako navode priređivači navedenih zbornika dokumenata. I ovaj dokument je primjer kako S. Goldstein ne prati publiciranje izvornih dokumenata u svojim radovima ili ih izbjegava i ne želi koristiti, mada je i ovaj dokument objavljen znatno prije posljednje Goldsteinove knjige.

¹⁹⁷ HDA, f. 421, Javno tužiteljstvo Narodne/Socijalističke Republike Hrvatske, kut. 92. V. GEIGER, 2005., 194 i 271.

¹⁹⁸ N. MATAUŠIĆ, 2003., 178 – 180; S. GOLDSTEIN, I. GOLDSTEIN, 2011., 109 – 111.

Logora III. Štoviše, uvjeren je da su rušenje i demontaža započeli odmah u svibnju ili lipnju 1945., a poslove su obavljali njemački zarobljenici, koji su ondje navodno ostali do završetka svih radova krajem 1947. kada su završili obnovu željezničkog mosta na Savi. Goldstein ističe kako ih je u početku bilo 20, a potom 40 te kako su demontirali električnu centralu i radne pogone logora, što su potom otpremili u Staru Gradišku i Kragujevac. Postavlja se pitanje na temelju čega Goldstein izvodi zaključak o demontiranju električne centrale ako je ista stavljena u pogon početkom listopada 1945. o čemu svjedoči zabilježba urudžbenog zapisnika od 1. 10. iste godine.¹⁹⁹ Goldstein također napominje da su pri obnovi savskog mosta zarobljenike čuvali pripadnici Korpusa narodne obrane Jugoslavije (KNOJ-a).²⁰⁰ No, ne može se pouzdano reći da je obnova mosta započela već 1945. s obzirom da nam projektna dokumentacija ukazuje da je tek krajem 1945. i početkom 1946. donesena odluka o obnovi mostova,²⁰¹ te je obnova istog doista završena tek 15. veljače 1948.²⁰² Zaključak o njemačkim zarobljenicima od svibnja 1945. do kraja 1947. Goldstein izvodi iz nepoznavanja i neprovjeravanja izvora, a očito na osnovi objavljenih dokumenata. Naime, jedini izvor na koji se S. Goldstein poziva, a koji govori o logorima za Austrijance i Nijemce, objavljen je u zbornicima dokumenata „Partizanska i komunistička represija“.²⁰³ No, da je Goldstein pogledao izvorne dokumente uvidio bi da se ni u jednom od njih u naslovu ne spominju samo Nijemci i Austrijanci, već se oni navode samo u Pregledu stanja ratnih zarobljenika N. O. Slavonije dana 17. VII. 1945. po nacionalnosti i činovima.²⁰⁴ Prije tog pregleda spis sadrži prijepis Općeg pregleda zarobljeničkih logora na vojnom području VI. oblasti.²⁰⁵ Dok prvi dokument koristi vojnu terminologiju (vojna oblast), drugi dokument se služi terminologijom i organizacijom civilne vlasti (NOO). U strojem pisanim dokumentima nema vremenske datacije, dok je ona u drugom, rukom pisanom dokumentu, navedena u naslovu. No, uspoređivanje podataka iz oba dokumenta navodi na zaključak da su dokumenti nastali istodobno ili u približno istom vremenu. Razlike između vojnih i civilnih organizacija i ustanova nisu bile značajne, jer se nastojalo da

¹⁹⁹ DASK, f. 321, MNO, u. z. za 1945., 511.

²⁰⁰ N. MATAUŠIĆ, 2003., 178; S. GOLDSTEIN, I. GOLDSTEIN, 2011., 110.

²⁰¹ HDA, f. 1576, Direkcija državnih željeznica, spis br. 7036, 11630, 17953, 19816, 23563, 27625, 47450, 58077, 51934.

²⁰² Josip KOZJAK, O razvitku pruga u Hrvatskoj, *Zbornik Sto godina železnice*, Štamparsko preduzeće Jugoslovenskih železnica, Beograd, 1951., 116; Siniša LAJNERT, *Ustroj željeznica u Hrvatskoj*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2003., 152.

²⁰³ Z. DIZDAR, V. GEIGER, M. POJIĆ, M. RUPIC, 2005., 207 – 210; V. GEIGER, 2006., 289 – 293.

²⁰⁴ HDA, f. 1194, Zbirka Narodnooslobodilačke vojske i Pokreta oslobođenja Jugoslavije (Zbirka NOV i POJ), kut. 11, sign. NOV-13/1547. Čitav dokument sastoji se od dvije stranice strojopisa i jedne stranice s tablicom u koju su podaci uneseni rukom. Prve dvije strojem pisane stranice sadrže detaljne popise logora po okruzima Slavonije i po svoj su prilici prijepis originala koji do sada nije pronađen. U tablici pisanoj rukom navode se logori po okruzima s podacima o nacionalnosti i činovima zatočenika.

²⁰⁵ HDA, f. 1194, Zbirka Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (NOV i POJ), kut. 11, sign. NOV-13/1547.

se one slažu iz praktičnih razloga organizacije vlasti. Poslije pregleda logora i radova – radilišta u logorima u Tenji kod Osijeka, Našicama, Slavonskom Brodu i Vinkovcima, naveden je i logor Nova Gradiška unutar kojeg se spominje i 20 zarobljenika na radu u Jasenovcu. Dio dokumenta koji o tome govori izgleda ovako:

Logor Nova gradiška²⁰⁶

Brojno stanje: 359.

Na radu:

Uprava rudnika N. Gradiška	108
4. baza II. J. armije	19
Tvornica pokućstva	36
Tvornica vagona Okučani	60
Ciglana Mašić	13
Ciglana Filipovac	12
Ciglana Rešetari	15
U Jasenovcu	20
Pilana Okučani	12
Tvornica poljoprivred. alata N G	30
Mehanička radiona	1
U ambulanti i poštede	3

Svega: 359

Dakle u dokumentu se nigdje ne spominje gdje se točno nalaze zatočenici u Jasenovcu, dok se za većinu drugih lokacija to čini. Pogotovo se ne navodi gdje, što i kako rade, a jedino što znamo je da nešto rade. Mišljenja smo kako je ovaj dokument nastao iz administrativno-upravnih razloga, vjerojatno po nekoj okružnici, direktivi ili zapovjedi.²⁰⁷ U njemu nema govora ni o kakvim poslovima, pa onda nije potrebno izmišljati ih kako to čini S. Goldstein. Slično vrijedi i za podatke o broju zarobljenika,

²⁰⁶ HDA, f. 1194, Zbirka NOV i POJ, kut.11, NOV-13/1547; Z. DIZDAR, V. GEIGER, M. POJČIĆ, M. RUPČIĆ, 2005., 208; V. GEIGER, 2006., 291.

²⁰⁷ Da je to tako govori nam i Izvješće Dimitrija Georgijevića, opunomoćenika OZN-e za Jugoslaviju Aleksandru Rankoviću, načelniku OZN-e Ministarstva narodne obrane DFJ-e od 12. srpnja 1945. u kojem se također spominje i logor u Novoj Gradiški s 354 zarobljenika (moguća je pogreška u prepisivanju). Dakle, viša je vlast raspolagala izvješćem ranije nego niže strukture vlasti. U ovom su izvješću svi zarobljenici u tom logoru navedeni kao Nijemci, što govori da pisarima i nije bilo previše važno tko je tko ukoliko je forma bila zadovoljena. Vidi: Z. DIZDAR, V. GEIGER, M. POJČIĆ, M. RUPČIĆ, 2005., 199; V. GEIGER, 2006., 276.

jer oni nigdje nisu osobito i precizno navođeni. No, ovaj dokument još je jedan dokaz o postojanju prostora za zarobljenike/zatočenike poslije završetka Drugoga svjetskog rata u Jasenovcu. Ovdje navedeni broj zatočenika samo je jedan od mogućih, odnosno riječ je o jednoj od mogućih grupa. Naime do sada objavljeni i poznati izvori govore nam o postojanju tri vrste logora za ratne zarobljenike u Slavoniji početkom 1945.: zarobljenički logori pri komandi područja, kažnjenički logori i logori za internaciju.²⁰⁸ Logori navedeni u gornjem dokumentu pripadali bi zarobljeničkim logorima pri komandi područja. Nema sumnje da je u Jasenovcu, a i drugdje bilo i drugih vrsta logora, posebno poslije predaje brojnih i raznih vojski na kraju Drugoga svjetskog rata, navlastito nakon Bleiburga. U drugom dijelu dokumenta govori se o stanju u logorima i naravno da se ono iznosi kao „prilično“.²⁰⁹ Opis se odnosi na sve logore, pa se na njemu nećemo zadržavati.

U lipnju, a negdje već i u svibnju, pojavili su se u rijekama Hrvatske brojni leševi. Brojem su se isticali oni u rijeci Savi. Budući da je to predstavljalo higijenski i zdravstveni problem, trebalo je leševe koji plove i plutaju rijekama odstraniti i pokopati kako ne bi došlo do širenja zaraznih bolesti. Te je probleme najranije uvidjelo Ministarstvo narodnog zdravlja koje je dalje djelovalo prema Ministarstvu unutrašnjih poslova FDH-e, a koje je poslalo okružnice nižim organima vlasti. U ovom slučaju radilo se o Oblasnom NOO-u za Slavoniju, koji je okružnicu prosljedio nižim organima narodne vlasti te kotarskim i gradskim NOO-ima. U okružnici Oblasnog NOO-a ističe se da „u posljednje vreme plove našim vodama, naročito Savom, brojni lješevi žrtava fašističkog zvjerstva. Osim higijenskih razloga, traže i razlozi moralne naravi, da se plovci lješevi kao i oni koje voda izbacuje, prikupljaju i odstrane. Za tu svrhu potrebno je, da kotarski NOO-i organiziraju prikupljanje i sahranjivanje takvih lješeva.“²¹⁰ Predmet je od Ministarstva unutrašnjih poslova stigao 11. lipnja, a Oblasni NOO Slavonije poslao ga je svojim podređenim tek 27. lipnja 1945. Žurbe nije bilo, unatoč činjenici da se navodno radilo o „žrtvama fašističkog zvjerstva“.

Ipak, s obzirom na proteklo vrijeme – gotovo 2 mjeseca nakon završetka rata – potrebno je zapitati se od kuda odjednom leševi „žrtava fašističkog zvjerstva“. Koji fašisti ubijaju i gdje? Kako to da u ranijem periodu, od studenoga 1944. do svibnja 1945., kada su „fašisti“ vladali gornjim tokom rijeke Save, a narodna vlast donjim, nije bilo leševa u rijeci? A i tada su „fašisti“ navodno mučili, vršili zvjerstva, ubijali i bacali leševe u Savu. Stoga je sumnja u „podrijetlo“ spomenutih leševa opravdana. Da je to tako govore i napuci u daljnjem dijelu teksta od toga kako te leševe vaditi iz rijeke, kako ih identificirati i kako potom pokopati. Između ostalog navodi se da vađenju leševa moraju nazočiti predstavnici vlasti i barem jedan liječnik, a najbolje je da leševe

²⁰⁸ Z. DIZDAR, V. GEIGER, M. POJČIĆ, M. RUPIC, 2005., 54; V. GEIGER, 2006., 103.

²⁰⁹ HDA, f. 1194, Zbirka NOV i POJ, kut. 11, sign. NOV-13/1547; V. GEIGER, 2006., 293.

²¹⁰ HDA, f. 1809, Oblasni komitet Komunističke partije Hrvatske Slavonije, kut. 12. Dokument sličnog sadržaja do sada nije objavljen.

vade omladinci. U čitavom postupku od trenutka pojave do trenutka pokapanja leševa moraju sudjelovati predstavnici kotarskih NOO-a. Kada se i gdje se radilo o žrtvama fašizma za koje su pouzdano znali, vlasti su nastupale s više emocija, ljubavi i žara. U ovom slučaju stječe se dojam da je riječ o čisto tehničkom pitanju i pitanju prevencije zdravlja. Jasenovac se nalazi na lijevoj obali rijeke Save, ali nije jedino mjesto u kojem se u to vrijeme moglo naći leševa. No, leševi su mogli svoje „putovanje“ započeti i u Jasenovcu. U ovo je vrijeme međutim teže govoriti o žrtvama fašizma, no sa sigurnošću se može govoriti o žrtvama komunizma. Je li i ako jeste koliki udio Jasenovca u tome za sada ostaje nepoznato, no pojedina svjedočanstva daju naslutiti da je to doista bio slučaj. Među njima je i ono Ivica Rivića, poručnika vjerojatno 384. regimente (pukovnije) 373. divizije.²¹¹ Rivić kaže da je iz Novske u Jasenovac stiglo oko tri stotine zarobljenika, te da su ondje predani kapetanu koji je bio Šošin²¹² zamjenik tijekom rata. On im je potom vezao ruke i noge te oko vrata objesio tikve i bacio u Savu. Prema navodima svjedoka, na taj je način ubijeno oko sto ljudi. Nakon likvidacije ostali su prešli Savu i nastavili put u Bosni.²¹³

Inače leševi mogu ploviti i do 2 mjeseca, a ne biti izbačeni iz rijeke.²¹⁴ I ovom se problemu u hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji do sada pristupalo ideološki, bez stručnog medicinskog pristupa, ali i zdrave logike i razuma, zbog čega mnogi tekstovi pate od najblaže rečeno smiješnih konstrukcija.

O ovoj problematici svjedoči i Matija Mačković Jakovljević iz Jasenovca koji je radio kao lugar u šumariji od 1934. do 7. srpnja 1945. Između brojnih razloga zbog kojih je mogao biti uhićen (i kasnije osuđen) navodi i taj kako je jednom prilikom vozeći se čamcem na Savi zapazio kako leševi plove Savom. Sve je odmah prijavio kotarskim vlastima u Novskoj. Tri dana kasnije je uhićen, a potom i osuđen na osam godina ro-bije.²¹⁵ Dio kazne služio je i u Jasenovcu gdje je bio smješten u šumariji, ali ni on ne spominje logor u bivšem Logoru III. kao ni likvidacije.

O leševima i njihovu uklanjanju govori nam i zabilješka Urudžbenog zapisnika

²¹¹ HDA, f. 1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića, sign. 2.32. M. Kevo, 2006., 327. U izvornom dokumentu navedeno je da je Ivica Rivić poručnik 373. regimente (pukovnije) 384. divizije što s pravom ispravlja Kevo.

²¹² Josip Šoša Mažar rođen je 18. rujna 1912. u Derventi. U Bakru je 1935. završio trgovačku pomorsku Akademiju, ali je brzo izbačen iz mornarice zbog komunističkih ideja koje je ondje propagirao. Radi istih je prije Drugoga svjetskog rata često hapšen i zatvaran. Od seljaka i rudara iz Lješana osniva prvi partizanski odred na Kozari, a već u rujnu 1941. postaje zamjenik komandanta Prvoga krajiškog partizanskog odreda. Od 10. lipnja do 18. srpnja 1942. kao komandant operativnog štaba rukovodi borbama s njemačko-hrvatskim snagama na Kozari. Potom preuzima dužnost komandanta V. krajiške brigade te IV. divizije. Od lipnja 1943. zapovijeda IX. divizijom, a u napadu na Banja Luku XI. divizijom. U prvoj polovici 1944. imenovan je za načelnika operativnog stožera V. krajiškog korpusa. Poginuo je u borbama za Travnik 20. listopada 1944., a narodnim herojem proglašen je 26. srpnja 1949. Vidi: *Enciklopedija Jugoslavije*, Jugoslavenski Leksikografski zavod, Zagreb, 1965., sv. 6, 55.

²¹³ HDA, f. 1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića, sign. 2.32. M. Kevo, 2006., 336.

²¹⁴ Ovu informaciju zahvaljujem mr. sc. dr. Josipu Buljanu.

²¹⁵ JUSP, sign. FON – 35/07, Izjava Matije Mačkovića.

krajem listopada 1945. o zahtjevu za uklanjanjem leševa²¹⁶ koji su se vjerojatno u međuvremenu negdje otkrili. Nije točno naveden prostor, ali je za pretpostaviti da su se likvidacije narodnoj vlasti nepoćudnih elemenata, suparnika i protivnika nastavile.

Novе vlasti 3. kolovoza 1945. godine Ukazom Predsjedništva AVNOJ-a o općoj amnestiji i pomilovanju daju amnestiju svim četničkim i nedićevskim jedinicama, slovenskim i hrvatskim domobranima, muslimanskoj miliciji, šiptarskim i ostalim oružanim formacijama u službi okupatora, svim dezerterima JA, suradnicima okupatora na kulturnom i umjetničkom polju i svima onima koji su klevetali narodne vlasti i JA. No slijedi i širok popis onih na koje se ne odnosi amnestija i razlozi zbog kojih se ona ne odnosi na njih.²¹⁷ Prilična neodređenost onih koji bi aktom amnestije mogli biti amnestirani, kao i onih koji ne potpadaju pod amnestiju omogućila je raznolik i širok pristup ovom pitanju.

Ovim dokumentom završavaju do sada poznati izvori u kojima se nalaze izvorni podaci o Jasenovcu i bilo čemu što se na njega odnosi 1945. godine. Iz ovdje vidljivog jasno je da su njihovi tvorci više upravne, sudske i vojne ustanove nove narodne vlasti. Većina dokumenata datirana je u lipnju i srpnju, a iz preostalog dijela godine nema za sad ni jednoga. S druge strane jedini izvor s terena – urudžbeni zapisnici za 1945. – fragmentaran je, bez spisa i nedovoljnog sadržaja da bismo mogli donositi više zaključaka o logoru u Jasenovcu. Dodamo li svemu ovome i iskaz Franje Cvrtile te brojne, ranije dane iskaze zatočenika JA i sudionika Križnoga puta, možemo zaključiti da je logor u Jasenovcu nastavio postojati i poslije završetka Drugoga svjetskog rata, a 1945. bi bila godina kada logor funkcionira kao jedan od logora na Križnom putu.

Slučaj Tunje Ive Šimčića, željezničara iz Višnjice, optuženog 9. prosinca 1945. od Komisije za utvrđivanje ratnih zločina okruga Novska za progon srpskog življa, dokazuje da sa sigurnošću možemo potvrditi boravak Jugoslavenske armije u Jasenovcu potkraj 1945. (a vjerojatno i do tada) i početkom 1946. godine. Šimčić je navodno bio strah i trepet srpskom življu, a neke je žene i silovao. U dokumentu se navodi da je isti „danas ustaški nastrojen i opasan“ te da treba „o njemu povesti posebnu brigu“. U potpisu optužnice, napisane u Uštici, navedeni su svi svjedoci iz Dubice.²¹⁸ Dokumenti ne otkrivaju njegovu daljnju sudbinu. Izjava je značajna zbog činjenice da ju je prosljedio Štab inženjerskog bataljona III. divizije JA koji se od prosinca 1945. do veljače 1946. nalazio u Jasenovcu. Na temelju pronađenih dokumenata nemoguće je reći nešto više o djelovanju ove postrojbe u tom razdoblju.

Teško je očekivati neke nove dokumente iz toga vremena sve dotle dok ne budu

²¹⁶ DASK, f. 321, MNO, u. z. za 1945., 665.

²¹⁷ Z. DIZDAR, V. GEIGER, M. POJIĆ, M. RUPIC, 2005., 237 – 239.

²¹⁸ DASK, f. 765, Sudski predmeti političkih procesa Sisak, Petrinja, kut. 7, Stup 162 - 46.

dostupni prije svega oni vojni, ali i ostali dokumenti koji se vjerojatno čuvaju na posebnim mjestima. Do tada i do nekih novih slučajnih otkrića sve ostaje na gore navedenim dokumentima.

LOGOROM JASENOVAC UPRAVLJAO JE 1946. ANATOLIJ AVRAMOV

O djelovanju logora Jasenovac tijekom 1946. sačuvao se dovoljan broj dokumenata koji potvrđuju postojanje tog logora, te nam otkrivaju pojedine detalje o tamošnjim zatočenicima i identitet njegovog upravitelja.

Da mjesnim vlastima nije bilo svejedno što se događa u logoru govori nam zabilješka od 26. veljače u urudžbenom zapisniku prema kojoj je iznošenje materijala iz logora zabranjeno.²¹⁹ Budući da nismo pronašli spise koji o tome govore ne možemo zaključivati zbog čega je ona napisana, ali pretpostavljamo da je to ili zbog zapovijedi odozgo ili zato što su se lokalne vlasti suočavale s takvim problemima i pokušavale spriječiti iznošenje preostalog materijala.

Vrhovni komandant Jugoslavenske armije, maršal Josip Broz Tito, proglasio je 2. ožujka 1946. još jednu u nizu amnestija, kojom daje „mogućnost pripadnicima raznih neprijateljskih formacija, koji su bili zarobljeni u toku borbe protiv Jugoslovenske Armije ili za vrijeme kapitulacije, a nalaze se bilo u logorima ili na raznim radovima, da dadu dokaze o svojoj privrženosti FNRJ i da radom na obnovi zemlje isprave učinjene greške i štete nanesene našim narodima“ te naređuje „da se otpuste iz logora lica jugoslovenske narodnosti – pripadnici neprijateljskih vojnih formacija, osim onih protiv kojih je uveden krivični postupak. Komande logora dužne su da ovu naredbu izvrše u najkraćem roku.“²²⁰ Izvori koji slijede govore nam da je broj preostalih zarobljenika još prilično velik i da je malo onih koji su zadovoljili gore zadane kriterije.

Nekoliko tjedana ranije, odnosno 25. siječnja 1946., Todor Žikić, načelnik građevinskog odjela Ministarstva saobraćaja FNRJ, zatražio je popis mostova kod kojih je moguće reducirati otvore.²²¹ Građevinsko odjeljenje Jugoslavenskih državnih željeznica zaprimilo je spis 29. siječnja i akt prosljedilo nižim instancama. Radi provedbe ovog posla sastavljena je Komisija koja je obišla Hrvatsku između 1. i 7. ožujka. Na terenu samog Jasenovca boravila je 2. i 3. ožujka te donijela odluku o tome da se mogu skraćivati inundacioni dijelovi mosta kod Uštice i na rijeci Strug, ali ne i dijelovi mosta na Savi kod Jasenovca.²²² Krajem ožujka Komisija je odlučila što se i kako od mostova može i smije skraćivati. Tada je odlučeno da se na Uštici zatrpaju dva otvora od po 36 m, a da se ostave tri iste duljine, a da se na Strugu zatrpa svih šest inundacionih otvora

²¹⁹ DASK, f. 321, MNO, u. z. za 1946., 347.

²²⁰ A. MILETIĆ, *VIG*, 1987., 357 – 358.

²²¹ HDA, f. 1576, Direkcija državnih željeznica, knj. 15, spis 7037, dok. br. 6737, 25. 1. 1946.

²²² Isto, zapisnik.

i ostave samo tri riječna otvora duljine 34 m.²²³ Upravo u to vrijeme, 25. ožujka, stiže odjeća, obuća i hrana za ratne zarobljenike,²²⁴ a 6. travnja vrši se i prijevoz osuđenika.²²⁵ Posao je težak i opsežan, a kako bi ga zatočnici mogli obaviti treba im omogućiti što bolje uvjete za rad. Radi se na tri mjesta: u Uštici se zatrpavaju dva otvora, na Strugu svih šest inundacionih, dok se na željezničkom mostu na Savi vrši čišćenje i raščišćavanje miniranih stupova mosta. Ondje gdje su poslovi tu su i zatočnici, a gdje su zatočnici tu su i logori. Prema tome, na osnovi gornjih dokumenata zatočnici koji su dopremljeni 6. travnja 1946. smještaju se u logore Bročice, Uštica i u Jasenovac kod željezničkog mosta na Savi. U šumi Uklenac²²⁶ kod Jablanca, koji pripada Jasenovcu, izrađuju se od 12. ožujka pragovi za željezničke pruge.²²⁷ Možemo samo nagađati jesu li i te radove obavljali zatočnici. Sredinom travnja otpremaju se iz Jasenovca električni uređaji u Elektroradionicu Zagreb – Zapadni kolodvor,²²⁸ no ne možemo točno ustvrditi o kakvim se uređajima radi.

Na godišnjicu osnivanja NDH-a, 10. travnja 1946., u Krapju je održana misa za njemačke zarobljenike iz logora u Sisku, a koji su bili na utovaru drva u Krapju. Saznajemo to iz Zapisnika izjave župnika župe Sv. Antuna Padovanskog u Krapju sastavljenog 17. svibnja 1946. u kojoj župnik Fridl iznosi sve okolnosti vezane uz taj događaj. Izjava je dana Odjelu unutrašnjih poslova u Novskoj u nazočnosti načelnika odjela Milana Šeste i Josipa Jakupca, šefa odsjeka opće uprave. Predstavnici Odjela unutrašnjih poslova navode da su obaviješteni kako je u Rkt. crkvi u Krapju 10. travnja služena sveta misa povodom godišnjice NDH-a. Župnik priznaje da je misa služena u 7 sati navečer njegovom dozvolom. Misu je na njemačkom jeziku služio njemački svećenik iz zarobljeničkog logora u Sisku, a nazočilo joj je 80 do 90 njemačkih zarobljenika koji su radili u Krapju na utovaru drva i dovedeni su u pratnji četiri vojnika JA. Kako je znak za početak mise označen zvonima, misi je nazočilo i 20 mještana. Zašto je misa služena 10. travnja, kao i to da je tada bio 10. travnja župniku nije bilo poznato, niti se toga ranije sjetio.²²⁹ Dokument dokazuje da se u proljeće 1946. u Krapju nalazila skupina njemačkih zarobljenika, no ostaje nepoznatim gdje su točno bili smješteni.

Istovremeno u Jasenovac dolazi i jedan od Goldsteinovih ključnih svjedoka – Mirko Šimunjak, do 1945. partizanski borac, sada poručnik OZN-e i zamjenik komandanta

²²³ HDA, f. 1576, Direkcija državnih željeznica, knj. 15, spis 23563.

²²⁴ Isto, 21973, 21975.

²²⁵ Isto, 24744.

²²⁶ Moguće je da se radi o šumi Vukljenac, istočno od Jablanca kod Jasenovca. Vidi: *Veliki atlas Hrvatske*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2002., zemljovid 95, AB1.

²²⁷ HDA, f. 321, Direkcija državnih željeznica, knj. 16, 18811.

²²⁸ DASK, f. 321, MNO, u. z. za 1946., 27160.

²²⁹ M. Kevo, 2006., 327, 331 – 333. U bilj. 23 Kevo navodi da je izvor iz HDA AISP, iz fonda CK KPH-a, neraspoređena građa. Unatoč trudu djelatnika arhiva do sada nismo uspjeli ustanoviti gdje se trenutno nalazi taj dokument, pa možemo reći da je dokument došao do istoga privatnim putem.

straže u logoru Viktorovac u Sisku do travnja 1946. O svom boravku u Jasenovcu Šimunjak je dao dva iskaza. Prvi je pisano svjedočanstvo dano kustosici Spomen područja Jasenovac Jelki Smreke „putem SAB-a RH“,²³⁰ a drugo audio razgovor.²³¹

U pisanom iskazu Šimunjak navodi da je u Jasenovcu boravio „od četvrtog mjeseca 1946. do Maja 1947.g. u kom sam vremenu kao poručnik OZN-e Vlade republike Hrvatske, obavljao dužnost UPRAVNIKA RADNE GRUPE u bivšem logoru Jasenovac. Dužnost sam preuzeo od poručnika OZN-e Šakan Save, koji je otišao na novu dužnost u Zavod za prisilni rad Sisak.“²³² Slijede opći identifikacijski podaci te izjava u kojoj navodi da je završetak Drugoga svjetskog rata dočekao u činu poručnika partizanske vojske. Potom je završio kratki kurs pri OZN-i za Hrvatsku, poslije kojega je poslan na rad u „PREDSJEDNIŠTVO VLADE REPUBLIKE HRVATSKE“ Posjeduje i oficirsku legitimaciju Narodne vlade Hrvatske s naznakom dužnosti zamjenika komandanta straže pri „ZAVODU ZA PRISILNI RAD SISAK“. Logor u Sisku bio je smješten na Viktorovcu, a upravnik logora bio je kapetan Dragan Majstorović. Koncem travnja 1946. kapetan Majstorović u prisutnosti potpukovnika Drage Sotlera prenio mu je zadatke i odlazak na novu dužnost upravnika radne grupe Jasenovac,²³³ gdje je smijenio poručnika Savu Šakana. Primopredaji dužnosti prisustvovao je potpukovnik Sotler. U „Jasenovcu nije bio nikakav logor već je tu bila smještena tkzv. RADNA GRUPA zavoda za prisilni rad Sisak ili Ti logora Viktorovac.“²³⁴ Zadatak logoraša iz Siska bio je raščišćavanje ostataka zgrada i bivših logorskih objekata. „Sve se to zbivalo nakon odlaska komisije za utvrđivanje ratnih zločina u Jasenovcu. Pojedini članovi komisije za utvrđivanje ratnih zločina povremeno su dolazili u bivši logor Jasenovac, zbog nadopune svojih izvještaja ili identifikacije osudjenika koji su sada tu boravili. Gradjani iz pojedinih mjesta posebno iz tadašnje Republike Bosne i Hercegovine, dolazili su na prepoznavanje i vršili identifikaciju osudjenih ustaša, koji su bili osudjeni čak pod izmišljenim prezimenima. Takovi su ponovno išli pred vojne sudove s novim dokazima o učinjenim zločinima, njih samih ili njihovih ustaških jedinica. U toj radnoj grupi bilo je smješteno većinom do 600. osudjenika, ali taj broj je znao i varirati, jer se upotpunjavao, bilo zbog bolesti osudjenika ili odlaska nakon izvršene identifikacije. Najprije bi se vraćali u matični logor Viktorovac.“²³⁵ Osiguranje logora obavljao je jedan bataljun KNOJ-a, koji je vršio vanjsko osiguranje te dvije čete milicije zadužene za unutrašnje osiguranje.²³⁶ Za prijevoz ljudi i građe-

²³⁰ JUSP, Izjava Mirka Šimunjka dana kustosici Jelki Smreke 7. 4. 2000. u Puski, Luka, Zaprešić, s vlastoručnim potpisom.

²³¹ JUSP, sign. SPJ – DMZ 266/12 i 266a/12.

²³² JUSP, Izjava Mirka Šimunjka.

²³³ Dalje u tekstu „radna grupa“ svuda je istaknuta velikim slovima.

²³⁴ JUSP, Izjava Mirka Šimunjka.

²³⁵ Isto.

²³⁶ Prema navodima SP Jasenovac, unutrašnje osiguranje vršili su pripadnici OZN-e. URL: <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7338> (20. 4. 2013.).

vinskog materijala korišteni su kamioni. Za vrijeme Šimunjakovog boravka samo je jedna grupa osuđenih ustaša uspjela razoružati vojnike jednog voda KNOJ-a, svezati ih i pobjeći preko Save u Bosnu. Poslije tri dana svi su uz pomoć naroda Potkozarja uhićeni, a jedan je tom prilikom ubijen. U daljnjem tekstu još jednom ističe kako je to bila radna grupa zavoda za prisilni rad Sisak sa zadatkom čišćenja bivšeg logora Jasenovac. „I onda i sada se pitam zašto se ta zloglasna institucija bivše NDH-a, taj nazovi USTAŠKI RADNI LOGOR JASENOVAC, nije ostavio identičan kao spomen na žrtve koje je ustaški režim ovdje sistematski uništavao, Ostalo ne smatram važnim za spomenuti“, zaključuje Šimunjak.²³⁷

Audio iskaz Mirka Šimunjaka sačuvan je na dva CD-a i u osnovi je sličan njegovom pisanom iskazu. Ovdje iznosimo prvi audio iskaz s naglaskom na one dijelove kojih nema u pisanom. Budući da iskaz otkriva mnogo podataka o logoru Viktorovac kod Siska koji nije predmet ovog rada, tim ćemo se podacima baviti samo onoliko koliko je neophodno. U audio iskazu posebno je zanimljiv dio u kojem svjedok govori o demontaži električne centrale i postrojenja te kako je taj posao izvodila grupa njemačkih ratnih zarobljenika s grupom radnika željezničke radionice koju je predvodio bivši zatočenik ustaškog logora Ivica Skomrak. On je tom prilikom navodno prepoznao devet skrivenih „ustaša – zločinaca“ koji su proslijeđeni na daljnje istrage i postupke. Jednako su postupili pisac Mato Kudumija i Marica Bogdan, koja se kasnije udala za nekog oficira Brnjicu. Dio prepoznavanja vršili su i ljudi iz Potkozarja, pa je tako jedna djevojčica stara 9 godina prepoznala ustašu koji joj je ubio majku kundakom u logoru u Jasenovcu. Šimunjak ponavlja navod o radnoj grupi s dodatkom da je grupa bila smještena u šumariji u dugačkoj zgradi s dvorištem okrenutim prema Savi u centru sela. Dio oko zgrade ogradili su žicom na lesu. Žice je bilo u starom logoru na hrpe. Potpukovnik Sotler odredio je da zatočenici rade u grupama: nose kamen, ciglu, žicu, željezo, bilo što. Grupe su bile smještene na tri lokacije, no druge dvije lokacije ne navodi u iskazu. Svjedok ponavlja da su zatočenike čuvali KNOJ i milicija kojom je zapovijedao Petar Podunavac. Najmanje grupe sačinjavali su bravari i električari. U tim grupama bilo ih je 300 do 400, a sveukupan broj zatočenika iznosio je najviše 700 – 800. Stalno su razmišljali o tome kako pobjeći. Struja se navodno pojavila iznenada i to zahvaljujući dvama agregatima poslanima iz Novske i Zagreba. Jedan agregat stavljen je na raspolaganje logoru. Radna grupa navodno je raspuštena u svibnju 1947. kada su zatočenici otišli u Lepoglavu, Staru Gradišku i Osijek. Pri raščišćavanju su logoraši navodno nalazili predmete kojima su se ustaše služili pri mučenju te ih zakopavali u zemlju, kako se ne bi otkrila prava istina. Između lipnja i listopada u Jasenovcu je boravio i zapovjednik Viktorovca, kapetan Dragan Majstorović. Šimunjak spominje i kako su zatočenici tučeni pri radovima na istočnom zidu, ali ne govori nešto više o tome. Priznaje da su na prostoru logora neki objekti ipak još bili čitavi. Logoraši su radili od

²³⁷ JUSP, Izjava Mirka Šimunjka.

7 sati ujutro do 6 ili 7 sati navečer. Doručak i večeru dobivali su u nastambama gdje su živjeli, a ručak na radilištu gdje su radili. Posjete su bile moguće nedjeljom. Odišla su uglavnom bila njemačka. Najviše zarobljenika činili su Nijemci, ali bilo je dosta i četnika i ustaša. Među njima je bio i jedan partizanski kapetan iz Rijeke, koji je bio osuđen „za crnu burzu“, a čijeg se imena ne sjeća. Šimunjak navodi da je isti bio osuđen na 7 godina, no na kraju razgovora ističe da se radilo o 10 godina. Odnos prema svim zatočenicima bio je jednak. Dopusšteno im je bilo čitati novine, a sami su nosili poštu. Svi – i stražari i zatočnici – dobivali su hranu iz Siska, a zatočenicima je bilo dozvoljeno primiti pakete. Navodi kako su most obnavljali Nijemci koji su stanovali u Uštici, a radili na mostu u Jasenovcu. Poslije su živjeli u barakama kod mosta gdje su radili. Pri radu jedan je Nijemac pao i poginuo, te je sahranjen na groblju u Jasenovcu gdje mu je izgrađen i spomenik. Kod mosta su održavali mise, a jednu su čak održali i u crkvi u Jasenovcu.²³⁸

Drugi je audio iskaz kraći i nastavak je prethodnog. Šimunjak tvrdi da je Jasenovac bio srušen, a Uštica ostala čitava. Na pitanje zna li što o radovima logoraša u Mlaci Šimunjak odgovara kako mu to nije poznato i kako njegova grupa ondje nije radila. Dalje iznosi detalje o svom boravku u školi Dzeržinskog²³⁹ i navodi da im ondje nije bilo dopušteno korištenje olovke („njet karandaš“) te kako bi dobili telefonski imenik Petrograda i onda ga trebali naučiti napamet. Na pitanje sjeća li se kolona Križnog puta,²⁴⁰ odgovara da se sjeća samo jedne koja je išla iz Siska. Vodila ju je neka Krajiška brigada, a tijekom noći padala je kiša. Svi su zatočnici pokisli te su mokri nastavili pješice put prema Novskoj, osim zapovjednika koji je jahao na konju. Na pitanje je li se negdje ili iza zidova vidjelo kakvih leševa kaže kako je bilo nešto leševa koje su oni, kada su ih otkrili „lagano zakopali“, a neke su predavali višim vlastima na terenu. Na pitanje jesu li zatočnici bolovali od kakvih bolesti, posebno od tifusa, odgovara kako nisu bolovali ni od čega osim od kapavca. Imali su jednog starog liječnika u Novskoj koji je bio jako dobar i liječio sve. Napominje da su se pojavile i uši, pa su oni dobili dvije cure koje su im prale i šurile veš. Njemu je na raspolaganju stajao jedan pripadnik KNOJ-a koji se brinuo o njemu i njegovoj odjeći. Navodi da je tada bio mladić i kicoš te bilo mu je važno kako izgleda.²⁴¹

Ovaj složen i dugačak Šimunjakov iskaz, čiji bi prijepis bio znatno duži, zahtijeva poseban osvrt s obzirom da se na njemu temelji Goldsteinova teza o radnoj grupi Jasenovac. Štoviše, na web stranici Spomen područja Jasenovac ističe se da je „u SPJ pohranjeno dvadesetak opširnih audio zapisa i pisanih iskaza mještana Jase-

²³⁸ JUSP, sign. SPJ – DMZ 266/12.

²³⁹ Vjerojatno se radi o obavještajnoj školi nazvanoj po Feliksu Dzeržinskom, istaknutom poljskom komunistu i osnivaču sovjetske tajne policije Čeka. Šimunjakov navodni boravak na spomenutoj lokaciji kao i preciznije podatke o navodnom djelovanju spomenute škole zasad nismo mogli potvrditi.

²⁴⁰ Pitanje je previše sugestivno i Šimunjak se Križnog puta kao takvog ne može sjećati, jer je to pojam koji je stvorila historiografija.

²⁴¹ JUSP, sign. SPJ – DMZ 266a/12.

novca i sudionika poslijeratnih događanja na tom području“ te da „preciznost tih svjedočenja i njihova velika međusobna podudarnost omogućuju utvrđivanje prilično precizne kronologije događanja i opće slike stanja na području bivšeg ustaškog logora III. Ciglana u Jasenovcu poslije 2. svibnja 1945.“²⁴² Stoga je „preciznost“ dvaju nepodudarajućih iskaza krunskog svjedoka od iznimnog značaja. Važno je imati u vidu da je ovaj iskaz dan poslije već spomenutih brojnih svjedočanstava koja su govorila u prilog tezi o postojanju poslijeratnog logora Jasenovac. Stoga Šimunjakove iskaze moramo promatrati kritički, imajući u vidu da su dani s ciljem osporavanja svjedočanstava o poslijeratnom logoru u Jasenovcu. Šimunjak iskaz daje Spomen području Jasenovac i to istraživačici i kustosici Jelki Smreke „putem SAB-a“, odnosno Saveza antifašističkih boraca Hrvatske čiji su članovi i Goldstein i Šimunjak. O preciznosti Šimunjakove memorije dobro nam govori njegova tvrdnja da je bio poručnik OZN-e „Vlade republike Hrvatske“. Ovom prilikom treba navesti kako i kasniji naziv Predsjedništva vlade Narodne Republike Hrvatske ne piše potpuno i točno, što govori da je zaboravio strukture koje su bile više i značajnije od onih u Jasenovcu. Već na početku pisanog iskaza ističe velikim slovima dužnost na koju je poslan u travnju 1946. To isticanje funkcije velikim slovima na ovaj način nastoji nametnuti svima te uspijeva u slučaju Slavka Goldsteina, kojemu taj njegov naziv i najviše odgovara. Tako Goldstein, ovim svjedočanstvima te uz nekoliko dokumenata koje nam nudi selektivno i u vlastitoj interpretaciji, rješava pitanje poslijeratnog logora Jasenovac nastojeći ga svesti na radnu grupu o kojoj govori Šimunjak. Pri tome daje prednost svjedočenjima nad dokumentima koje ima i koristi. Slijedi dio priče koja nam govori o Šimunjakovu radu i djelovanju u logoru Viktorovac, gdje je bio poslan prvo kao zamjenik komandira straže, da bi nekoliko redaka i jednu – dvije rečenice poslije izjavio kako je ondje obavljao dužnost oficira OZN-e. Ovaj dio iskaza otkriva nam da Šimunjak nije pouzdan te da negira samog sebe. U to vrijeme straže i slični „izvršni organi“ padali su u nadležnost KNOJ-a, podređenog OZN-i. OZN-a je pak bila viši organ vlasti, izravno odgovorna ministru obrane i vrhovnom zapovjedniku. Nigdje u tekstu, osim na početku gdje navodi kako je prošao kurs pri OZN-i za Hrvatsku, ne saznajemo kako je od zamjenika komandira straže došao do funkcije oficira OZN-e, iako je to važna, ali ne i nemoguća, formacijska promjena. I o Šimunjakovom školovanju imamo dva različita iskaza. Dok u pisanom i prvom audio iskazu kaže da je završio kurs OZN-e pri Hrvatskoj, u drugom audio iskazu navodi da je boravio u visokoj obavještajnoj školi Dzeržinski u Petrogradu. Moguće je Šimunjak prošao obuku u obje škole, ali nam to nigdje ne navodi niti nam iznosi nekakvu kronologiju. Upravo ovakav pristup kronologiji omogućuje mu da njegov iskaz na prvi pogled izgleda logičan i uredan, moguće s ciljem zavaravanja budućih istraživača.

²⁴² URL: <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7338> (20. 4. 2013.).

U dijelu izjave u kojoj govori o radu u logoru Jasenovac nelogično zvuči izjava da je došao kada je otišla Zemaljska komisija za ratne zločine. Ako je to tako, onda se njegov dolazak može i mora stavljati u 1945., s obzirom da je Komisija završila većinu svojih istraživanja u svibnju i lipnju te godine. Iako i sam nastoji istaknuti grupu kojom rukovodi kao „radnu grupu“, ipak u pismenom iskazu navodi logor te njegovo vanjsko (KNOJ) i unutrašnje (milicija) osiguranje. Ovo je važno, jer u dvije godine kasnijem audio iskazu Šimunjak spominje kako su logoraši bili smješteni u dugačkoj zgradi šumarije, čega u prvom iskazu uopće nema. I ne samo to, u tom iskazu odbija ikakvo postojanje smještaja zatočenika u bivšem ustaškom logoru u Jasenovcu. No, ni u ovom slučaju Šimunjak nije dosljedan. Pored smještaja u šumariji on govori o još dva mjesta u Jasenovcu gdje su bili smješteni zatočenici, ali ne otkriva o kojim je lokacijama riječ. Radi li se doista o slaboj memoriji uspješnog polaznika visoke obavještajne škole Dzeržinski u kojoj nisu smjeli imati ni olovku, a morali su zapamtiti telefonski imenik Petrograda? Ne slažu se ni dijelovi u kojima se govori o odlascima logoraša iz „radne grupe“. Dok oni u pisanom iskazu odlaze postupno prema presudama u matični logor Viktorovac, u audio iskazu odlaze u Staru Gradišku, Lepoglavu i Osijek. Iz prvog audio iskaza također je važno izdvojiti dio u kojem navodi kako je u logoru bilo puno žice te da su oni iskoristili jedan dio žice za ograđivanje „svoga logora“ u šumariji. Žicu spominje i Ercegović kao jedan od osuđenika, koji sa svojim supatnicima tražeći žicu nailazi na minsko polje, ali i grobište, o kojem na svoj način govori i Šimunjak. U još se nekim dijelovima Šimunjak suprotstavlja samome sebi. Naime govoreći o „radnim grupama“, navodi kako su postojale grupe građevinaca, bravara, električara i dr. Po njemu su najmanje grupe bile grupe bravara i električara koje su imale „samo“ po 300 – 400 ljudi, no zatim naglašava kako je cjelokupna grupa imala samo 700 – 800 ljudi. U pisanom iskazu riječ je o svega 600 osuđenika. Matematika mu ne ide najbolje, pa čak ni najosnovniji račun, iako je svjedok prošao obavještajnu školu Dzeržinski. Struju su po njemu dobivali iz dva agregata, a pisani izvori nam jasno govore da je postojeća električna centrala u Logoru III. stavljena u pogon već krajem rujna 1945.²⁴³ Je li to Šimunjak znao, pa zaboravio, možemo samo nagađati. Nije nevažan ni podatak da mu podršku u Jasenovcu pruža njegov vjerojatni mentor i nadređeni Sotler, a u Jasenovcu je s njim boravio od kolovoza do studenog 1946. i bivši zapovjednik Viktorovca, kapetan Dragan Majstorović. Prema Šimunjakovom iskazu, samo je jedna grupa zatočenika pobjegla i to preko Save. Bjegeunce su uspjeli uhvatiti, a jednoga od njih likvidirati uz pomoć naroda Potkozarja. I u ovom ga slučaju demantiraju pronađeni dokumenti. Nadalje, neobičan je Šimunjakov navod da je hrana dopremana iz Siska, s obzirom da su Novska i hranom bogata Slavonija znatno bliže. O tvrdnjama da su logoraši čitali no-

²⁴³ DASK, f. 321, MNO, u. z. za 1945. g., br. 511, 1. listopada 1945.

vine, primali posjete, dobivali pakete i išli preuzeti poštu u pisanim izvorima nigdje ni riječi. Slijedi Šimunjakova priča o obnovi željezničkog mosta na Savi kod Jasenovca, koju Goldstein prihvaća i još bolje uklapa u svoj rad o „radnoj grupi“. O koliko „radnih grupa“ i o koliko ljudi je ustvari riječ? U svom se iskazu Šimunjak sjeća samo jedne grupe s Križnog puta koja je po njemu prenoćila u Jasenovcu, a vodila ju je neka krajiška postrojba. Moramo se ponovo pitati kada je to Šimunjak bio u logoru u Jasenovcu: 1945. ili 1946. ili 1947.? Ili su se kolone Križnog puta kretale po Hrvatskoj godinama nakon završetka rata? No, i ova Šimunjakova tvrdnja govori o selekciji podataka kojom se pri pisanju svoga rada koristio S. Goldstein koji poslije svega zaključuje: „Nikakva veća kolona zarobljenika s Križnog nije se zadržavala u Jasenovcu niti se u iskazima mještana spominje da je prolazila kroz mjesto...“²⁴⁴ Njegov krunski svjedok svjedoči mu upravo o jednoj takvoj. Istina, on govori o mještanima kao svjedocima, ali i Šimunjak je svjedok i to onaj koji je doslovno stvorio Goldsteinovu tezu o radnoj grupi. Goldsteinovom neobičnom logikom vodi se i SP Jasenovac koje na temelju jednog svjedočanstva očito nepouzdanog svjedoka donosi općeniti zaključak navodeći da se „u izjavama suvremenika onog vremena spominje boravak u Jasenovcu samo jedne skupine ratnih zarobljenika s Križnog puta, u ljeto 1946.“, no već na istoj stranici ustanovljava da „zbog porušenih mostova, kolone ratnih zarobljenika s Križnog puta nisu prolazile niti se zadržavale u Jasenovcu“.²⁴⁵ Ukoliko je porušenost mostova predstavljala problem, potrebno bi bilo razjasniti otkuda se u Jasenovcu stvorila kolona koju je Šimunjak navodno vidio 1946., ali i ona koja je prema dostupnim dokumentima prošla kroz to mjesto najvjerojatnije u lipnju 1945.²⁴⁶

Ipak, u pisanom Šimunjakovom iskazu najveći dojam ostavlja posljednji dio u kojem Šimunjak ističe da „ostalo smatra nevažnim“. Dojam ostaje da dosta toga važnog nije izrečeno. Na kraju recimo nešto i o samom istraživanju. Ne možemo se oteti dojmu da je gotovo naručeno jer u njemu posreduje udruga od koje se, kada je ova problematika u pitanju, teško može očekivati objektivnost. Besmisleno je ovdje govoriti o sukobu interesa jer se očito radi o održavanju mita uz pomoć konstruirane istine.

Nedugo poslije, a možda i s Mirkom Šimunjakom, u logor u Jasenovac došao je Đuro Lavrnja iz Galdova, osuđen na 2 mjeseca i 4 dana kazne prisilnog rada od Okružnog suda u Sisku. U prijavi OZN-i za Baniju u Petrinji broj 770/46 od 6. travnja 1946. navodi se kako je još 1940. položio ustašku zakletvu pred Rožankovićem i od tada aktivno djelovao kao član Ustaškog pokreta. Kao ranije zakleti ustaša poslije sloma Jugoslavije stupio je u ustaški vod kod poznatog ustaškog „zločinca“ Ive Dra-

²⁴⁴ N. MATAUŠIĆ, 2003., 182; S. GOLDSTEIN, I. GOLDSTEIN, 2011., 113.

²⁴⁵ URL: <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7338> (20. 4. 2013.).

²⁴⁶ HDA, f. 421, Javno tužiteljstvo Narodne/Socijalističke Republike Hrvatske, kut. 92. Z. DIZDAR, V. GEIGER, M. POJIC, M. RUPIC, 2005., 194; V. GEIGER, 2006., 271.

ženovića i kao takav sudjelovao u uhićenjima pravoslavaca u svibnju 1941. Navodno je sudjelovao i u mučenjima u logoru Caprag te bio stražar nad „popovima“ tijekom ljetnih radova. U službi NDH-a ostao je sve do njezina sloma, a u Zagrebu se krio do 3. siječnja 1946. Sva svoja djela je priznao. U svom se iskazu Lavrnja izjašnjava kao rimokatolik i Hrvat, sin Srbina Milana. Nadalje potvrđuje navode iz prijave, no ističe da je nakon 1941. radio kao puškar u puškarnici u Zagrebu. Kraj rata dočekao je u Brežicama, gdje je zarobljen od JA, te je tada priključen V. Kozarskoj brigadi tri mjeseca. Iz logora je pušten 21. kolovoza nakon što je izjavio da je bio domobran. Lavrnja ističe da je u ustaše otišao kako bi zaštitio oca koji je bio solunski dobrovoljac i pravoslavac. U daljnjem iskazu navodi pravoslavce koje je štitio i spasio u logoru. Osuđen je na kaznu od sedam mjeseci prinudnog rada bez lišenja slobode. Dopisom od 31. svibnja traži isti sud od Odjela unutrašnjih poslova pri Kotarskom NO-u Sisač izvješće je li navedeni izdržao kaznu i ako jeste gdje. Otsjek unutrašnjih poslova Kotarskog narodnog odbora u Sisku javlja 25. srpnja 1946. Kotarskom sudu u Sisku da je Đuro Lavrnja „nastupio na kaznu 24. lipnja 1946. i upućen je prema naređenju odjela unutrašnjih poslova pri Okružnom NO-u Banija u Kazneni zavod Jasenovac na izdržavanje kazne“.²⁴⁷ Dokument je iznimno važan jer je riječ o prepisci između dviju visokih i važnih ustanova svake vlasti – sudstva i unutrašnjih poslova pod čijom se vlašću nalaze ustanove za zatočenike – te se u njemu jasno navodi „Kazneni zavod Jasenovac“.

Ali u logor u Jasenovcu ne dolaze samo osuđenici i zatočenici iz Viktorovca i Siska, već i oni iz Stare Gradiške. Među njima je i šumarski inženjer Matija Helman koji je početkom lipnja došao u Jasenovac, dakle upravo u vrijeme kada su u njemu bili Šimunjak, Lavrnja i mnogi drugi. Helman je vodio dnevnik u malom džepnom kalendaru za 1946. godinu u koji je unosio ono što je smatrao najbitnijim, ali i ono što je autocenzurom mislio da može proći u mogućim pretresima. Budući da je u Jasenovcu boravio svega deset dana, ovdje taj dio dnevnika donosimo u cijelosti:²⁴⁸

1. lipnja 1946. – Ušli u Jasenovac na uređenje konačišta.
2. lipnja – Kopanje poljskog zahoda. Uređenje privremenog štednjaka za kuhanje hrane. Čišćenje, priprema za gradnju krušne peći i donos materijala. Izvid u logoru – vanjski zidovi.
3. lipnja – Zidanje krušne peći i štednjaka. Izmjena uske pruge i obodnih zidova bivšega logora.
4. lipnja – Dovoz cigle i ilovače za gradnju peći i zidanje iste. Popravak rešetki na

²⁴⁷ DASK, f. 765, Sudski predmeti političkih procesa Sisač, Petrinja, kut. 5, Stup 48 – 46.

²⁴⁸ HDA, f. 1801, Razne osobe XIX. i XX. stoljeća, kut. 54, Kalendar (1946.) – dnevnik inženjera Matije Helmana. Kalendar – dnevnik je prva u cijelosti objavila Ljubica Štefan, a kasnije u dijelovima Vladimir Horvat. LJ. ŠTEFAN, 1998., 182 – 183; V. MRKOČI, V. HORVAT, 2008., 83.

prozorima osuđeničke nastambe. Počelo sa sređenjem bunara.

5. lipnja – Dovož materijala i zidanje peći.

6. lipnja – Zidanje peći, dovoz materijala i drva. Čišćenje i nasipavanje nastambe. Uređenje priručnog magazina i dolazak ljudi

7. lipnja – Zidanje, dovoz materijala šute, uređenje dvorište.

8. lipnja – Zidanje peći dovoz materijala za nasipavanje stanova, kopanje bunara. Sušenje i dovoz saša i sječa vrba.

9. lipnja – odlazak – Gradiška.

Iz gore navedenog dnevnika vidljivo je da je grupa u Jasenovac došla s ciljem da obnovi i uredi dio nastambi u logoru za boravak i život, odnosno da uredi konačište (prenočište). Jesu li znali da to ne rade za sebe, nego neke druge dnevnik ne govori. Uređuju se poljski zahodi, privremeni štednjak za kuhanje hrane, čisti prostor za gradnju krušne peći i donosi materijal. Vrš se i izvid vanjskih zidova logora. Koji je smisao toga izvida ne možemo znati. Mijenja se uska pruga, no znači li to da se postavlja pruga normalnog kolosijeka? Obnavljaju se zidovi logora. Popravljaju se rešetke na prozorima osuđeničke nastambe, dakle postoji zasebna nastamba u kojoj su osuđenici. Nastamba se čisti, a potom nasipa, vjerojatno zemljom ilovačom kakvom je bio pokriven pod u većini slavonskih kuća u to vrijeme. Uređuje se čak i priručno skladište, a 6. lipnja 1946. vjerojatno dolaze novi ljudi. Nastavljaju se radovi kojima se uređuje čitav prostor s ciljem duljeg boravka većeg broja ljudi. Sijeku se vrbe i šaš i suše, najvjerojatnije kao pokrov za većinu srušenih krovova u logoru. Obnavlja se i uređuje prostor za boravak ljudi, vjerojatno ratnih zatočenika i osuđenika, znači logor u Logoru III. Dakle, nije li jasno gdje su smješteni osuđenici i zatočenici? U selu, u šumariji? Ovaj primarni izvor Goldstein spominje, no naravno ne pridaje mu nikakvu pažnju. Zašto? Zato što izravno ruši Šimunjakovu i njegovu tezu o „radnoj grupi“ i naknadno Šimunjakovo sjećanje da su logoraši bili smješteni u zgradi šumarije. S druge strane, ovaj dokument izravno potvrđuje postojanje poslijeratnog logora u Logoru III. u Jasenovcu.

Tijekom ljeta 1946. raščišćavaju se i obnavljaju stupovi željezničkog mosta na Savi kod Jasenovca.²⁴⁹ Naravno u tome sudjeluju ratni zarobljenici o kojima nam govori i S. Goldstein. Ali Goldstein govori samo o radovima na željezničkom mostu preko Save kod Jasenovca te izostavlja ostatak pruge, most kod Uštice, južno od željezničkog mosta na Savi kod Jasenovca i most preko rijeke Strug, sjeverno od Jasenovca, zbog čije je obnove vjerojatno i uspostavljen poratni logor Bročice koji će potrajati dulje vrijeme.

Da se u Jasenovcu u ljeto 1946. g. dosta radilo govore nam i dokumenti Narodnog odbora kotara Novska. Naime, 29. srpnja 1946. u Novskoj se sastao građevinski aktiv

²⁴⁹ HDA, f. 1576, Direkcija državnih željeznica, knj. 15, 57513, 58077, 58735, 45357, 47450.

kotara Novska da raspravi „probleme izgradnje“ odnosno obnove naselja kotara Novska. Odluku o sazivu ove sjednice donijelo je Tajništvo Kotarskog narodnog odbora 2. srpnja, a prosljedilo ju je 10. srpnja iste godine.²⁵⁰ Na tom sastanku najveći dio rasprave posvećen je organizaciji podjele prijevoza cigle iz logora u Jasenovcu i crijepa iz Novske. Među prisutnima u građevinskom aktivu kotara nalazili su se predstavnici kotarskog odbora Jedinstvenog narodnog fronta (JNF-a), kotarske zadruge, stanice SPO-MA, građevinskog državnog poduzeća i građevinskog kotarskog aktiva, među kojima se ističe ime Anatolija Avramova, osobe koja imenom ne pripada stanovništvu ovoga kraja. U dokumentu se ističe da će se „cigla koja se nalazi u Jasenovcu dati oko 200.000 Paklenici i Uštici, za Bajir i Novi Grabovac cigla koja se dobije od Holbergera, i cigla od zgrada u Jasenovcu dati Jasenovcu, i to jednu zgradu koju mogu sami mještani očistiti i raspodjeliti prema popisu“.²⁵¹ Ovaj nam dokument potvrđuje autentičnost dijela Cvrtilinog svjedočenja da su ciglu i građevinski materijal čistili i utovarivali mještani Jasenovca, a ne logoraši. Iz dokumenta također saznajemo da je planirano da najveći broj cigle dobiju stanovnici Paklenice i Uštice (iako je Uštica navodno najmanje popaljena), dok su mještani Bajira i Novog Grabovca dobili ciglu od Holbergera (nema mjesta). Jasenovčani su dobili ciglu od samo jedne zgrade sa zadatkom da je sami izvade i počiste. Koja je to i kolika zgrada bila te koliko je cigle u njoj bilo ovdje nam ostaje nepoznato. Također saznajemo i da je riječ o obnovi 190 kuća,²⁵² ali ne i to radi li se o broju kuća u jednom od ovih naselja ili u svim naseljima, što je vjerojatnije. Nadalje se navodi da se za navedenih 190 kuća treba izdati 185 900 komada crijepa, a ono što i koliko bude falilo neka se kupi.²⁵³ Potrebno je 350 m³ građe koja će se rezati na pilanama i to po 10 m³ dnevno, a pri rezanju će pomagati izgladnjeli iz sela na dobrovoljnoj bazi. Zamjetno je da, iako je najviše porušeno naselje, Jasenovac dobiva manje od nekih drugih naselja, te da se samo jasenovačko stanovništvo zadužuje za pripremu i dobavu materijala, koje oni sami čiste i sebi dobavljaju. Dakle, nije istina da mještani Jasenovca nisu znali za poslijeratni logor u Jasenovcu. Prema dokumentu prijevoz materijala za obnovu tri kuće u Jablancu potrebno je izvršiti šlepom,²⁵⁴ iako se u iskazima svjedoka prijevoz šlepom, odnosno brodovima, isključuje radi nemogućnosti prolaza brodova zbog srušenih mostova. S obzirom da se to u dokumentu izričito navodi, može se zaključiti da su brodovi i/ili šleповi na dijelovima Save ipak prometovali. Na kraju se ističe da sav posao pripreme i prijevoza materijala treba biti izvršen u roku od tri dana.²⁵⁵

Dva dana kasnije, 1. kolovoza 1946., sastavljen je „Zapisnik prilikom prebrojavanja i raspodjele Cigle“, a nazočili su tajnik kotarskog NO-a Ferdo Koščuk, pročelnik

²⁵⁰ DASK, f. 321, MNO, u. z. za 1946., 777.

²⁵¹ DASK, f. 019, Narodni odbor kotara Novska (NOK), kut. 3, Kotarski građevinski aktiv, zapisnici – Zapisnik od 29. srpnja 1946.

²⁵² Isto.

²⁵³ Isto.

²⁵⁴ Isto.

²⁵⁵ Isto.

Socijalnog zdravstvenog otdjeka Tome Zelačić, pročelnik Financijskog otdjeka Lončar Nikola i stručni građevinski referent Avramov Anatolij, poručnik upravnik zatočenika u Jasenovcu, jedan član Mjesnog NO-a Jasenovac Stevo Katušić, jedan član Mjesnog NO-a Uštica i član Kotarskog JNF-a Ante Šipuš.²⁵⁶ Prebrojavanjem cigle u logoru izbrojano je 793 950 komada, „bez komada i polovica“, od koje se za Staru Gradišku izdvaja 500 000 komada, pa za raspodjelu ostaje 293 950 komada cigle od zida logora. Predlaže se da se izdvoje i počiste komadi i polovice cigle te da se dio također dodijeli logoru Stara Gradiška. Također ostaje i cigla iz fundamenta koja se još treba izvaditi. Od preostale cigle – 291 000 komada – i za otpreme logoru Stara Gradiška ima se 250 000 komada i polovica podijeliti selu Paklenica te još 50 000 u komadima, odnosno ukupno 300 000 komada za Paklenicu, te zatim selu Bajiru 100 000 komada. Tako bi za posavska sela ostalo 195 000 komada te još razbacane cigle i komada. Također bi ostalo od peći za pečenje cigle Ringlow još do 100 000. Tako bi podjela po posavskim selima izgledala ovako: Uštica 100 000 komada, Jasenovcu 80 000 komada, Jablancu 25 000 – 30 000 komada, a ostatak će se raspodijeliti prema gornjim kvotama. Kako je kotaru Novska potrebno 1 200 000 komada cigle, nedostajalo je oko 390 000 komada. Nadalje se ističe da će „raspodjela polovice od gornje podjele cigle biti u polovicama“. U logoru je ostalo još 20 000 komada sirove cigle i to će se podijeliti onima koji je budu željeli i koji s njom budu mogli zidati tamo gdje je s takvom ciglom moguće zidati, uglavnom ispod krova.²⁵⁷

Ova dva dokumenta govore nam o akciji podjele, utovara, prijevoza i istovara cigle iz logora u Jasenovcu pri obnovi porušenih kuća u okolici Jasenovca. Iz njih je vidljivo da mjesni nositelji vlasti nisu znali koliko ima cigle u logoru na raspolaganju, kao i to da su pri obnovi prednost dobila srušena naselja sa srpskim stanovništvom. Iznenadjeni količinom cigle, poslije prebrojavanja, više od polovice cigle daju logoru u Staroj Gradiški, čime je jasno da je negdje na višim razinama odlučeno obnoviti i povećati kapacitete u Staroj Gradiški tako što će se sve zgrade u Jasenovcu srušiti, a od srušenog materijala iz Jasenovca obnoviti će se i povećati logor u Staroj Gradiški. Dakle ruši se jedan logor, ali povećava i gradi drugi. Ovi dokumenti te zabilješke iz urudžbenog zapisnika govore nam da nije bilo nikakve stihije ili spontanosti o kojoj nam govori Goldstein, već je bila riječ o precizno organiziranom poslu mjesnih i viših teritorijalnih vlasti. U izvorima nema nigdje ni riječi o „spontanosti reakciji naroda koji je ovo omrznuo mesto i sam počeo da zatire“, kako Goldstein prenosi Bogdanovićevo mišljenje.²⁵⁸

O tome kako su mjesne vlasti vodile brigu o cigli u Logoru III. u Jasenovcu govori nam i zabilješka u urudžbenom zapisniku koja zabranjuje izdavanje cigle iz bivšeg lo-

²⁵⁶ DASK, f. 019, NOK Novska, kut. 3, Kotarski građevinski aktiv, zapisnici – Zapisnik od 1. VIII. 1946.

²⁵⁷ Isto.

²⁵⁸ N. MATAUŠIĆ, 2003., 178; S. GOLDSTEIN, I. GOLDSTEIN, 2011., 109.

gora.²⁵⁹ Jasno je da je vlastima bilo iznimno važno da pri raspodjeli vlada red. Mjesne vlasti upućuju 13. svibnja 1946. upit istom ministarstvu može li se izvršiti razdioba cigle iz bivšeg logora. Na taj upit dobivaju odgovor 29., a proknjižuju ga 31. svibnja 1946. Isti dan, a vjerojatno po dogovorenim uputama od 15. svibnja 1946., daju se upute za izvoz materijala iz logora. Ove zabilješke i gornji dokumenti Narodnog odbora kotara Novska dovoljno govore o jasnoj organizaciji iznošenja i podjele materijala i cigle iz Logora III.

Možemo zaključiti kako su revolucionarne narodne vlasti, od najnižih do najviših, radile na tome da unište i uklone sve klasne, vojne i ideološke neprijatelje, odnosno sve što može ukazivati na „buržoasku“, „nacističku“ i „fašističku“ prošlost i stvaralaštvo, posebno ukoliko su nositelji te prošlosti bili bogati građani, bez obzira na koga se to odnosilo. Dokaze o gospodarskom razvoju do Drugoga svjetskog rata pod kapom „buržuja“ Ozrena Bačića te onoga što je u međuvremenu stvorila „zločinačka“ NDH-a, trebalo je uništiti.

Čišćenje i raščišćavanje stupova mosta na Savi kod Jasenovca završeno je,²⁶⁰ ali je utvrđeno da su temelji neuporabljivi, iako je Komisija u svom elaboratu predvidjela njihovo korištenje. Zato je treća sekcija Z.O.P. Sisak izradila elaborat i troškovnik za betoniranje temelja i stupova te predložila što brže i hitnije obavljanje tih radova zbog povoljnog vremena i vodostaja te nesigurnosti istih elemenata u narednoj godini. Jesu li sve planirane poslove izvršili nije nam poznato iz dostupnih dokumenata, no veliki posao obnove mosta nastavio se 1947. o čemu nam govore dokumenti koje ćemo navesti u sljedećem dijelu rada.

U tim revolucionarnim vremenima zabrane su bile česte, a jedna od takvih je od 5. kolovoza 1946. kada je zabranjeno hodanje prugom.²⁶¹ Bilješke ovog tipa česte su u urudžbenim zapisnicima Mjesnog narodnog odbora Jasenovac, ali nedostatak spisa daje nam samo mogućnost za špekulacije i pretpostavke koje mogu biti raznovrsne.

Potkraj kolovoza 1946. pobjegla je iz logora jedna skupina logoraša o čemu saznajemo iz dokumenata kasnijeg nastanka. Naime, Odjeljenje Uprave državne bezbednosti (UDB) za okrug Baniju, Ministarstva unutrašnjih poslova u Sisku, prijavljuje Javnom tužilaštvu Ivana Križanovića iz Đakovačke Breznice, koji je u Istražnom zatvoru u Sisku od 18. 11. 1946. jer je s grupom od devet kažnjenika, kao kažnjenik po Vojnom sudu u Osijeku na 5 godina prisilnog rada, pobjegao iz zatvora, razoružavši pri tome jednog stražara otevši mu pušku. Kako i gdje je to bilo govori nam sam akter Ivan Križanović na saslušanju kod Odjeljenja UDB-e za okrug Baniju. Na pitanje tko je i kako organizirao bijeg iz „logora Jasenovac“, on navodi Tomu Andraševića, Josipa Krakića, Adama Strškovića i Ivana Vukušića. Akciji su se priključili i Milan Hrvojević, Čedo, kojem se ne sjeća prezimena, Luka Šalamun, Pero Marković

²⁵⁹ DASK, f. 321, MNO, u. z. za 1946., 409.

²⁶⁰ HDA, f. 1576, Direkcija državnih željeznica, knj. 15, spis 51934., 58077.

²⁶¹ DASK, f. 321, MNO, u. z. za 1946., 1142.

i on, Ivan Križanović. Nakon što su razoružali stražu i stražare, dali su stražarima mogućnost da idu s njima ili da se vrate u logor, što su oni i prihvatili te se vratili u logor. Pobunjeni zatočnici pobjegli su u smjeru Novske. Nastavili su put u šumu kod Jazavice, kamo su došli 30. kolovoza. Čini se da je organizator bijega bio Tomo Andrašević koji ih je uvjeravao kako ih u šumi čeka veza s križarima i kako će se njima priključiti. Andrašević i Stršković potom su otišli u selo Jazavicu i donijeli im dva kruha i oko dva kilograma slanine. Potom su oko osam dana čekali vezu za križare kada im se javio neki Vala koji im je rekao da su razbijeni i da se svako snalazi kako zna i umije. Tako su on, Luka Šalamun i Petar Marković krenuli kućama u Slavoniji. Kod „Piramide“²⁶² su bili napadnuti pa su se razbježali, s tim da su Šalamun i on ostali zajedno, a što se zbilo s ranjenim Perom Markovićem nije mu poznato. Kada su došli blizu njegove kuće, njegova je žena nahranila njega i Šalamuna koji je nastavio put prema svojoj kući, a on je ostao krijući se po selu do 12. studenoga 1946. kada je uhićen u svome selu kod susjeda. Za to vrijeme najviše se krio na tavanu svoje kuće. Slijede optužnica, glavna rasprava, presuda i zatim upućenje u Kazneno-popravni dom u Lepoglavi. Na javnoj raspravi koja je trajala punih 45 minuta i na osnovi koje je Ivan Križanović osuđen na lišenje slobode u trajanju od 15 godina i gubitak svih građanskih i političkih prava u trajanju od 4 godine, navodi se kako mu se u kaznu uračunava izdržani zatvor i kazna u zavodu Lepoglava, no potom je u zagradi nadopisano rukom Jasenovac. U presudi koja je donesena navodi se da se „u izrečenu kaznu optuženom uračunava istražni zatvor od 18. 11. 1946. i izdržana kazna u zavodu za prisilni rad Jasenovac od dana nastupa do dana bjekstva“.²⁶³ Prema tome, istražitelj UDB-e postavlja pitanje u kojem izričito navodi „logor Jasenovac“ iz kojega su pobjegli Križanović i ostali, a potom i sudac u presudi izričito navodi zavod za prisilni rad Jasenovac, a ne nekakvu radnu grupu ili Zavod za prisilni rad Sisak. Točno je da su u Jasenovac dolazili osuđenici i iz Siska, ali su u Jasenovac dolazili i osuđenici iz Zagreba, Bjelovara, na koncu i iz Osijeka, odakle dolazi i Križanović. I Đuro Lavrnja je od Okružnog suda u Sisku upućen u Kaznenu zavod Jasenovac.

Čini se da poslije 27. listopada 1946. u Jasenovcu dolazi do premještanja narodne milicije „u zgrade NNO“²⁶⁴ no gdje su te zgrade i koje su nismo mogli odrediti. Deset dana ranije, 17. listopada, traži se ispražnjenje zgrada za narodnu miliciju.²⁶⁵ Iako je drugo prethodilo prvome, u urudžbenom je zapisniku to napisano obrnuto, što govori da su podaci naknadno upisivani u urudžbeni zapisnik.

Možda bi Slavko Goldstein i priznao postojanje logora, ali neće nikako priznati ubi-

²⁶² Neslužbeni naziv korišten u narodu za vrh Požeške gore, zbog njegova izgleda. Službeni je naziv vrha Maksimov hrast i visok je 616. Vidi: Željko POLJAK, *Hrvatske planine, planinarsko – turistički vodič*, Planinarski savez Hrvatske, Zagreb, 1996., 73 – 74, zemljovid 2.

²⁶³ DASK, f. 765, Sudski predmeti političkih procesa Sisak, Petrinja, kut. 9, Stup 251 - 46.

²⁶⁴ DASK, f. 321, MNO, u. z. za 1946., 1409. Nejasno je što znači kratica NNO.

²⁶⁵ Isto, 1417.

janje u logoru. Zašto? Ponovo je po njemu razlog nepostojanje dokumenata. Svjedoci koji govore o tome po njemu nisu vjerodostojni, pa makar o tome govorili i oni koje je naručio sam Goldstein. Ipak, pojedini su dokumenti sačuvani. U fondu Zemaljske komisije za ratne zločine zabilježena su dva policijska agenta Josip J. Batarelo²⁶⁶ i Marko Radić Ivanov²⁶⁷ iz Siska za koje se navodi da su strijeljani u Jasenovcu. U dokumentu se ne precizira točno vrijeme likvidacije, ali je svakako riječ o razdoblju između 6. svibnja 1945. i 31. svibnja 1946.

Pored gore navedenih bivših policajaca i policijskih agenata Kraljevine SHS i Jugo-

²⁶⁶ HDA, f. 306, Zemaljska komisija za ratne zločine, (dalje ZKRZ) kut. 379, serija Zh 28326. HDA, f. 890, Personalni spisi državnih službenika zemaljske vlade pokrajinske uprave i oblasnih uprava Savske banovine, Banovine Hrvatske i ministarstava NDH-a, dossier 22702. HDA, f. 223, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH-a, dossier br. 13824. Prema Personalnim spisima Batarelo je 1. prosinca 1934. unaprijeđen od policijskog stražara III. klase u policijskog stražara II. klase. Uspostavom Banovine Hrvatske postavljen je 30. rujna 1940. za redarstvenog agenta. U Ministarstvu unutarnjih poslova NDH-a vodi se pod brojem 13824 kao redarstveni detektiv I. grupe, zvaničnik prve grupe, što znači da je u najmanju ruku zadržao svoj položaj iz Banovine Hrvatske. Zbog sporazuma između Italije i NDH on se prvo povukao na posao u Omiš, a potom je iz Omiša premješten u Sisak 11. listopada 1941. U Sisku je na dužnost stupio 4. ili 5. studenoga 1941. U knjizi JUSP s popisom žrtava fašističkog terora Drugoga svjetskog rata u Jasenovcu Jozo, Batarelo, sin Jakova, nepoznate godine rođenja, rođen u Krušvaru, ubijen je od ustaša 1943. Kao izvor poslužila im je knjiga Marinka Perića Sinj i Cetinska krajina u borbi za slobodu, kojoj se isti podaci navode na 136. stranici. Od koga je Perić crpio informacije iz iste se knjige ne može saznati, ali JUSP Jasenovac je isto postupila, uzimajući te podatke zdravo za gotovo. Vidi: J. SMREKE, Đ. MIHOVILOVIĆ, *Poimenični popis žrtava koncentracijskoga logora Jasenovac 1941. – 1945.*, Spomen područje Jasenovac, Jasenovac, 2007., 175; Marinko PERIĆ, *Sinj i Cetinska krajina u borbi za slobodu*, Turističko društvo „Cetinska krajina“, Sinj, 1974., 136.

²⁶⁷ HDA, f. 306, Zemaljska komisija za ratne zločine, kut. 379 serija Zh 28327. HDA, f. 890, Personalni spisi državnih službenika zemaljske vlade pokrajinske uprave, oblasnih uprava, Savske banovine, Banovine Hrvatske i ministarstava NDH-a, dossier 14734. HDA, f. 223, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH-a, dossier br. 14831. Marko Radić rođen je 13. travnja 1903. u Kotezima kod Vrgorca. Sin je Ivana i Ive. Šesti razred pučke škole završio je 1914./15. u Vrgorcu vrlo dobrim uspjehom. Oženio se 25. travnja 1936. u župi Sv. Križa u Splitu Anom Tecilazić. U žandarmeriji je radio od 1. lipnja 1926. do 31. lipnja 1936. kada je dobio otkaz, jer zbog bolesti i potrebe liječenja u bolnici nije mogao ići u premještaj na bugarsku granicu. Premještaj je dobio zato što je njegov brat izvjesio hrvatsku zastavu u svojoj trgovini, a on se nije tome suprotstavio, spriječio to ili prijavio. Ispostavi Banske vlasti Banovine Hrvatske šalje 3. listopada 1939. zamolbu za prijem za policijskog agenta, što mu biva i ispunjeno sljedeće godine. Kao takav uključen je u Ministarstvo unutarnjih poslova NDH-a. Prvo je službovao u Splitu, potom u Omišu, a od listopada 1941. premješten je u Sisak. Petar Bezina kao datum Radićeve smrti navodi 20. lipnja 1945., no nigdje ne navodi izvor. Vidi: Petar BEZINA, *Župljani župa povjerenih Franjevačkoj provinciji Presvetog Otkupitelja, žrtve rata 1941. – 1945.; 1990. – 1995.*, Provincijalat franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja, Split, 2003., 1093. Marko Radić je još zanimljiviji za istraživanje, jer se i on našao u Poimeničnom popisu žrtava JSP Jasenovac. Ovoga puta izvori su „puno jači“ Savezni zavod za statistiku Jugoslavije 1964. i Bosanski institut 64=1086. U knjizi se navodi da točna godina rođenja, ali bez datuma. Međutim po ova zadnja tri izvora Marko je rođen u Vrgorcu, a ne u Kotezima i ubijen je od ustaša u logoru Jasenovac na neutvrđenom stratištu 1944. Ovo je još jedan primjer selektivnog pristupa izvorima, jer su autori imali dostupan i Popis žrtava koji je uradio Petar Bezina, ali na njega se nisu ni osvrnuli, a možda ga ni pogledali. Marko je zanimljiv i zato što se vidi tehnika popisivanja žrtava 1964., i u tom nas smislu tek očekuju iznenađenja, zato što su u njemu, po svoj prilici, popisani i tzv. suradnici okupatora. I naravno, najviše je tih smješteno, a gdje bi drugdje, u Jasenovac. J. SMREKE, Đ. MIHOVILOVIĆ, *Poimenični popis žrtava koncentracijskoga logora Jasenovac 1941. – 1945.*, Spomen područje Jasenovac, Jasenovac, 2007., 1361.

slavije i NDH-a zabilježen je slučaj i jednoga domaćeg jasenovačkog Srbina, Vladimira Trivunčića, ubijenog pred ulazom u logor u Jasenovcu od „pijanog vojnika“ Jugoslavenske armije. Trivunčić je ubijen navečer 21. studenoga 1946. dok se vraćao iz šume sa svojim krmačama od kojih je preživljavao.²⁶⁸ Što rade vojnici ispred srušenog logora u kojem nema nikoga? Čekaju jasenovačke svinjare da ih likvidiraju? Navodno su pred neporušenim ulaznim vratima na straži bila dva stražara JA i čuvala „zatvorena vrata“. Obrazloženje o likvidaciji u najmanju je ruku tragikomično, tim više jer se ne spominje ime ni jednog stražara. Okolnosti o navedenom ostavljamo na prosudbu i daljnja istraživanja povjesničarima.²⁶⁹

OTPUŠTANJE DIJELA JASENOVAČKIH ZAROBLJENIKA TIJEKOM 1947. GODINE

Za 1947. godinu ne raspolažemo tolikim brojem izvora kao za prethodnu, no ipak je moguće rekonstruirati pojedina zbivanja na jasenovačkom području.

Dana 20. siječnja 1947. GURS²⁷⁰ je zatražio isplatu za radove vađenja mosne konstrukcije kod Jasenovca zato što računi nisu dostavljeni na vrijeme.²⁷¹ Iz drugog dokumenta, koji se nalazi u omotu istog spisa, saznajemo da se radilo o ekipi koja je čistila plovni put na Savi kod Jasenovca, s kojom je bilo dogovoreno da će sudjelovati kod vađenja cjelokupne konstrukcije mosta. Ekipa je posao odradila u travnju i svibnju 1946.²⁷² Slijedi i račun s popisom svih sudionika posla i njihovog zanimanja. Načelnik Željezničke uprave u Zagrebu ing. Bogner u obrazloženju obračuna izvršenih poslova iz 1946. zabilježio je kronologiju obavljanja poslova: 2. – 11. i 15. – 30. travnja te 1. – 12. svibnja.²⁷³ Posao izgradnje mosne konstrukcije mosta kod Uštice i na Savi kod Jasenovca preuzela je Tvornica mostova, vagona i strojeva Brod na Savi. Ova tvornica je 30. ožujka 1946. dobila nacрте profila korita rijeke Save kod Uštice i Jasenovca na Savi, ali ih je morala predati Ministarstvu saobraćaja u Beogradu, zbog čega je zatražena još jedna kopija kako bi završili posao.²⁷⁴ Posao na mostu na Savi kod Jasenovca bio je složen i velik pa se u njega u svibnju 1947. uključuje i Splošna

²⁶⁸ A. BULJAN, F. HORVAT, 2006., 616, bilj. 1.

²⁶⁹ Isto, 616, bilj. 1. Prema navodima autora Trivunčić je imao velike i zasukane brkove i kao takav je dotičnog stražara asocirao na četnika, zbog čega je na njega nasrnuo i kundakom ga isprebijao do smrti. Vlasti su pak njegov postupak objašnjavale time što je isti bio jasenovački ustaša kojemu se povratio poriv za ubijanjem. Zato je „kasnije“ strijeljan, a drugi je stražar osuđen na robiju. Ne spominje se ni jedno ime, nikakav sud ni ustanova, naravno ni mjesto, ni vrijeme stradanja. Možda ovome primjeru imamo zahvaliti da o poslijeratnom logoru u Jasenovcu nema nikakvih svjedočanstava mještana Jasenovca.

²⁷⁰ Glavna uprava rečnog saobraćaja pri Ministarstvu saobraćaja.

²⁷¹ HDA, f. 1576, Direkcija državnih željeznica, knj. 19, spis 3298.

²⁷² Isto, Zapisnik Željezničkoj upravi u Zagrebu, rukopis.

²⁷³ Isto, knj. 19, spis 81882.

²⁷⁴ Isto, knj. 19, spis 4644.

stavbena družba Maribor, ali budući da je sav spis vraćen istom poduzeću²⁷⁵ ne možemo znati koji dio poslova je to poduzeće obavljalo. Na drugom mjestu saznajemo da je to poduzeće izradilo glavni projekt mosta.²⁷⁶ Početkom svibnja 1947. Tvornica mostova, vagona i strojeva iz Broda na Savi zahtijeva da Ministarstvo saobraćaja hitno zatraži od Glavne uprave za crnu metalurgiju u Beogradu točno određene vrste lijevanog i kovanog čelika za izradu ležišta željezničkog mosta u Jasenovcu.²⁷⁷ Prepiska se vodi od sredine lipnja, kada su vjerojatno riješeni spomenuti problemi. Čini se da je GURS 1946. uklonio samo dio starog željezničkog mosta u Jasenovcu jer Kapetanija iz Siska prvo 15. svibnja, a potom i 18. lipnja traži da se ukloni stara konstrukcija mosta na Savi kod Jasenovca kako bi brodovi konačno mogli slobodno ploviti. Za posao vađenja preostalog dijela stare konstrukcije zadužuje se Sekcija Bogojevo.²⁷⁸

Od ljeta 1947. poslovi se smanjuju, što se može zaključiti i na osnovi odluke Okružnog narodnog suda u Brodu od 24. lipnja te godine kojom se likvidira prometna zadruga iz Jasenovca.²⁷⁹ Krajem lipnja 1947. uspostavljena je telefonska veza između Novske i Struga, vjerojatno radi boljeg i uspješnijeg obavljanja poslova obnove i rekonstrukcije željezničke pruge Novska – Jasenovac i mosta na Strugu.²⁸⁰ Je li te godine uspostavljen i brodski promet Savom²⁸¹ i obnovljeno пристаниšte u Jasenovcu ne možemo sa sigurnošću reći jer do tog trenutka još nije obnovljen željeznički most na Savi. No, čini se da se polako uspostavlja riječni promet na Savi te obnavljaju kapetanija i пристаниšta. Kod Uštica se 31. lipnja 1947. zatvara željeznički inundacioni most,²⁸² čime završava njegova obnova, a 4. kolovoza potražuje se rebrasti lim za mostove preko Struga i Save kod Jasenovca.²⁸³ Rebrasti lim je iznova tražen od rujna do studenoga 1947., no potom se podigao i vodostaj na Savi i radovi su odgođeni. Upravljanje električnom centralom predano je Industrijskoj zadrugi u Jasenovcu.²⁸⁴ Na osnovi onoga što se kasnije zbivalo, možemo zaključiti da su to bili posljednji uzdasi industrije u Jasenovcu. U jesen iste godine popravljen je obrambeni nasip na Savi kod Jasenovca i Drenova Boka.²⁸⁵ Jesu li i te radove obavljali zatočenici logora u Jasenovcu?

²⁷⁵ Isto, knj. 19, spis 14131.

²⁷⁶ Isto, knj. 19, spis 30226.

²⁷⁷ Isto, knj. 19, spis 15987.

²⁷⁸ Isto, knj. 19, spis, 17160.

²⁷⁹ DASK, f. 321, MNO, u. z. za 1947., 659.

²⁸⁰ HDA, f. 1576, Direkcija državnih željeznica, knj. 20, 17444., 19841.

²⁸¹ DASK, f. 321, MNO, u. z. za 1947., 684.

²⁸² HDA, f. 1576, Direkcija državnih željeznica, knj. 19, spis 19468. Bogojevo je mjesto na lijevoj obali Dunava, nasuprot Erdutu u Hrvatskoj. Između ta dva naselja nalazio se most željezničke pruge Osijek (Vinkovci) – Subotica.

²⁸³ Isto, spis 19507, 24783, 21788.

²⁸⁴ DASK, f. 321, MNO, u. z. za 1947., 700. U zabilježbi urudžbenog zapisnika nema datuma ponovne uspostave električne centrale. No može biti da je električna centrala tada dana na upravu Industrijskoj zadrugi u Jasenovcu i da svoj rad uopće nije prekidala.

²⁸⁵ Isto, 1050.

Dana 25. rujna 1947. u Jasenovac dolazi Sekcija za gradnju mosta iz Bogojeva koja traži prostorije za radnike koji će sudjelovati na gradnji željezničkog mosta na Savi.²⁸⁶ Istog dana iz zabilješke urudžbenog zapisnika saznajemo da je korištenje željezničkog mosta na Savi kod Jasenovca predviđeno i za cestovni promet.²⁸⁷ Mjesec dana poslije, 26. listopada 1947. u gradnju mosta uključuje se Građevinsko željezničko preduzeće Mostogradnja iz Titela.²⁸⁸ U zabilježbi istog spisa navodi se oslobođenje ratnog zarobljenika Bitefir Hermana i molba za izdavanje njegove legitimacije u Novskoj.²⁸⁹ Ista se isprava izdaje i Rudolfu Kepleru. Pri Odjelu Uprave Kotarskog narodnog odbora vodi se registracija oslobođenih ratnih zarobljenika,²⁹⁰ što nam govori da je sredinom te godine jedan dio ratnih zarobljenika, iz za sada nepoznatih razloga, oslobođen, te da su postali državljani FNRJ ili su se vratili u matične zemlje. Zadatak da 27. studenog te godine otvori obnovljenu prugu Zagreb – Novska preko Siska dobiva Združena stanica Novska.²⁹¹ Početkom prosinca 1947. u prostorije Mjesnog narodnog odbora i radničke nastambe uvodi se električna energija.²⁹² Most nije otvoren jer je bilo potrebno još čelika, a potom se u prosincu podigao i vodostaj Save što planirani završetak radova odgodilo do daljnjega.²⁹³

Puštanjem u promet željezničkog vlaka između Novske i Jasenovca 2. siječnja²⁹⁴ počinje 1948. godina. Dana 15. veljače pušten je u promet i željeznički most preko Save kod Jasenovca.²⁹⁵ Željeznička postaja u Jasenovcu 25. ožujka dostavlja zahtjev za osobljem,²⁹⁶ a u travnju se postaja uređuje i gradi krnji kolosijek.²⁹⁷

Promet će krenuti, ali propadanje Jasenovca neće prestati. Iz kratke zabilješke Građevinskog željezničkog preduzeća Mostogradnja doznajemo da će brigu oko opskrbe hranom ratnih zarobljenika Nijemaca, koji rade na izgradnji mosta u Jasenovcu, preuzeti to poduzeće.²⁹⁸ Iz jedne druge zabilješke saznajemo da je jedan dio mještana Jasenovca ostao bez građe koju je pripremio za obnovu kuća, jer ju je odnijela poplava.²⁹⁹ Istovremeno, Župni ured moli zaštitu radi prisvajanja crkvenih zgrada.³⁰⁰ Građevinskom željezničkom poduzeću Mostogradnja vraća se građa korištena za iz-

²⁸⁶ Isto, 1094.

²⁸⁷ HDA, f. 1576, Direkcija državnih željeznica, knj. 19, spis, 23518.

²⁸⁸ Mjesto u Banatu na lijevoj obali ušća rijeke Tise u Dunav.

²⁸⁹ DASK, f. 321, MNO, u. z. za 1947., 1247.

²⁹⁰ Isto, 1399.

²⁹¹ HDA, f. 1576, Direkcija državnih željeznica, knj. 20, 30992.

²⁹² DASK, f. 321, MNO, u. z. za 1947., 1433.

²⁹³ HDA, f. 1576, Direkcija državnih željeznica, knj. 19, spis 30226.

²⁹⁴ DASK, f. 321, MNO, u. z. za 1948., 12.

²⁹⁵ J. KOZJAK, 1951., 116.

²⁹⁶ HDA, f. 1576, Direkcija državnih željeznica, knj. 29, 7835.

²⁹⁷ HDA, f. 1576, Direkcija državnih željeznica, knj. 26, 95.

²⁹⁸ DASK, f. 321, MNO, u. z. za 1948., 83.

²⁹⁹ Isto, 90.

³⁰⁰ Isto, 192.

gradnju mosta kod Jasenovca.³⁰¹ Ipak, u Savi je bilo još ostataka starog mosta koji se nastavljaju vaditi od druge polovice travnja.³⁰² U drugoj polovici svibnja potpisuje se ugovor sa Željezničkim građevinskim preduzećem za gradnju upornjaka na savskom mostu kod Jasenovca.³⁰³ Tko je, kada i koliko dugo gradio te upornjake ne znamo jer nismo naišli na dokumente ili bilješke koje bi nam otkrile nešto više o tome. U lipnju 1948. za uspješno obavljene poslove na mostu preko Save i Struga poduzeće Mostogradnja dobilo je premije.³⁰⁴ U međuvremenu započinje gradnja autoputa Bratstvo-jedinstvo između Zagreba i Beograda koja je zahtijevala velike količine šljunka i pijeska. Jasenovac kao mjesto nasuprot ušću Une u Savu ima obilje toga materijala što nam potvrđuje i zabilješka koja govori o pristojbi za kola šljunkare za auto put.³⁰⁵ Gotovo istovremeno, potkraj 1948., navode se neke nepravilnosti na kolosijeku Savska obala.³⁰⁶ Moguće je da se radilo o kolosijeku za Logor III., ali bez dokumenata to ne možemo sa sigurnošću tvrditi.

POSLIJERATNA STRATIŠTA I GROBIŠTA NA JASENOVAČKOM PODRUČJU

Dok se o logorima i neakvim sličnim oblicima bivanja u poratnom razdoblju u Jasenovcu ponešto pisalo i svjedočilo, o likvidacijama, stratištima i grobištima u i oko Jasenovca zabilježeno je veoma malo. Zato je jednostavno i lako Goldsteinu ustvrditi kako nikakvih masovnih likvidacija u poratno vrijeme u Jasenovcu nije bilo. No je li to baš tako pokušati ćemo odgovoriti u ovom poglavlju. Prvo ćemo se poslužiti svjedočima i njihovim iskazima, a potom ćemo vidjeti što nam o tome govori arhivsko gradivo.

Prvo spominjanje poratnih likvidacija u Jasenovcu zabilježio je Zvonko Ivanković – Vonta u tjedniku Globusu gdje ističe da su brojne kolone Križnog puta prolazile kroz Jasenovac gdje su ljudi ubijani „bez ikakve istrage i suda, a broj ubijenih se kretao između sedam i osam tisuća“.³⁰⁷ Potom je Drago Ercegović u Vjesniku iznio svoje potresno svjedočanstvo o jarcima i kanalima dubokim oko 1,5 m u kojima su bili pobijeni mrtvaci jedan do drugoga u civilnom i vojnom odijelu, koji su bili posve svježi i čiji su vjerojatni egzekutori bili partizani, odnosno JA. Nedugo poslije njega Ljubica Štefan iznosi svoj zaključak kako su iskopani ostaci iz 1964. zapravo ostaci žrtava poslijeratnog komunističkog logora,³⁰⁸ a ne onog iz 1941. – 1945. Na drugom

³⁰¹ HDA, f. 1576, Direkcija državnih željeznica, knj. 29, 10028.

³⁰² Isto, 11631.

³⁰³ Isto, 12984.

³⁰⁴ Isto, 14482.

³⁰⁵ HDA, f. 1576, Direkcija državnih željeznica, knj. 32, 18852.

³⁰⁶ Isto, 19993.

³⁰⁷ Z. IVANKOVIĆ – VONTA, 1992., 16.

³⁰⁸ LJ. ŠTEFAN, *Hrvatsko slovo*, 20. 3. 1998.; LJ. ŠTEFAN, *Istinom i činjenicama za Hrvatsku, 1999.*, 153 – 159.

mjestu ona iznosi svjedočenje Slavka Bašića, četrnaestogodišnjeg sudionika Bleiburga koji se sjeća strašnog prizora gomile leševa na livadi u Logoru III. u Jasenovcu, među kojima je prepoznao učitelja s kojim je noć ranije spavao u jednom štaglju.³⁰⁹ Drugi svjedok, dr. Ivan Paspas je, rušeći izvana južni zid logora, naišao na rahlo tlo koje se ispostavilo kao plitko grobište širine 5 – 6 m nepoznate duljine.³¹⁰ N. N. svjedok preživio je strijeljanje na rovovima iskopanim za tu namjenu na obali Save.³¹¹ Vide Pavlović iznosi zanimljivo svjedočenje o tome kako je 40 hrvatskih časnika kopalo rupe za sebe na Gradini. Noću su tamo odvodili hrvatske zatočenike i ubijali ih. Spasio se samo jedan koji se vratio u logor i preživio.³¹² Na ovu se priču nadovezuje iskaz Franje Cvrtila koji kaže da je u Gradini bio samo jednom i to na groblju.³¹³ Što je on tražio i radio na groblju koje vjerojatno s njim i njegovim precima nema ništa i o kakvom i kojem se groblju radi?

U opsežnoj knjizi Buljana i Horvata u kojoj se oni bave svim žrtvama Drugoga svjetskog rata i poraća objavljeno je i zasebno poglavlje o stratištima i grobištima Novljana na Novljanskom i susjednim područjima.³¹⁴ Ipak, kada je u pitanju Jasenovac, autori se pozivaju na Slavka Goldsteina i objavljuju u prijepisu njegov tekst. Popisi grobišta nalaze se uz imena žrtava i okolnosti stradanja, pa je neobično da stratišta i grobišta koja se tu nalaze ne obrađuju i ne uzimaju u obzir. Stratište i grobište koje su detaljno obradili je ono na obali rijeke Lonje, u selu Ilovi, na području kutinske općine, gdje su 8./9. svibnja 1945. strijeljane 42 osobe iz tog dijela Posavine: iz Drenova Boka 7, iz Jasenovca 3, Košutarice 2, Krapja 6, Plesma 9, Puske 6, Sigeca 2 i iz Lonje 7.³¹⁵ Dan ranije partizanske narodne vlasti pozvale su ih da s hranom i alatom pođu popravljati mostove na rijeci Trebež. Samo je šest stradalih Lonjana sahranjeno u mjesnom groblju, dok su ostali stradalnici ostavljeni na stratištu. Kasnije je to priznao i najviši

³⁰⁹ LJ. ŠTEFAN, *Hrvatsko slovo*, 15. 5. 1998.; *Istinom i činjenicama za Hrvatsku, 1999.*, 160 – 161.

³¹⁰ ISTO, 161 – 162.

³¹¹ ISTO, 161 – 163.

³¹² S. VUKOREP, 2005., 326.

³¹³ JUSP, Sign. SPJ – DMZ 227/12, Izjava Franje Cvrtila od 7. 7. 2002.

³¹⁴ A. BULJAN, F. HORVAT, 2006., 965 – 995.

³¹⁵ A. BULJAN, F. HORVAT, 2006., 981 – 982, 984 i 985. Na ovim je stranicama objavljen i popis likvidiranih po selima. Ubijeni su ležali mrtvi na pješčanoj obali Lonje punih osam dana. Kako je bilo toplo, naredili su dvojici ljudi da ih zakopaju, što su oni i učinili. Gore navedena grupa ljudi provela je četiri dana u dvorištu kina u Kutini, a zatim su izvedeni u pratnji dvadesetorice vojnika, na čelu kojih je bio neki 17-godišnji Svilar iz Vojvodine. Kada su došli na obalu Lonje kod Ilove rečeno im je da se odmire na livadi koja je bila ograđena bodljikavom žicom. Poslije odmora vezani su žicom. Dvojica vojnika tukla su ih jasenovom batinom, a zapovjednik je pucao po njima strojnicom. U tome su mu se pridružili vojnici. Preživjeli su Ivan Šubić i Đuro Kos koji su pobjegli na putu od Kutine do stratišta. Najzanimljiviji svjedok je Kolar koji je na stratištu ranjen u bedro nakon čega je pao u vodu. Pored velikih bolova, stisnuo je zube, pritajio se i kada je pao mrak, oslobodio se trojice mrtvih prijatelja s kojima je bio vezan i puzeći prešao na drugu obalu rijeke. S njim je, također ranjen u usta, ruku i zatiljak ostao živ Nikola Milašinović iz Košutarice. Uspio se vratiti živ kući, ali je narodna milicija sve to uskoro saznala, opkolila Kolarov dom, uhitila ga i odvela u smjeru Krapja, gdje je likvidiran.

djelatnik ondašnje OZN-e, a potom i UDB-e Jefto Šašić.³¹⁶ Kao moguća stratišta grobišta spominju se i jame – krateri od avionskih bombi u Rasadniku u Osiječkoj ulici u Novskoj, prema željezničkoj pruzi kod ložionice i ciglana Bročice.³¹⁷ Budući da se u ciglani u Bročicama nalazio i logor, za pretpostaviti je da bi i ondje moglo biti stratište i grobište. Najveće mjesto stradanja i poratno grobište Jasenovčana po popisima žrtava je šuma Trstika kod Jasenovca,³¹⁸ gdje je stradalo oko 15 žitelja Jasenovca. Nije jasno je li Pepelana kod Trstika dio istog prostora i grobišta, ali se navodi u jednom slučaju ubojstva.³¹⁹ Drugo po veličini grobište je šuma uz rijeku Ilovu u kojoj se navodi 6 stradalih Jasenovčana.³²⁰ Kao pojedinačno stratište i grobište navodi se i Donje Polje kod Jasenovca.³²¹ Goldsteinovoj tezi zločina osvetništva najbolje odgovara slučaj ubojstva svinjara Dragutina Karla Mačkovića Ekeje, kojega je u šumi Trstika uhitio četnik, potom nedićevac, a od 1944. partizan Milan Trivunčić Cukelj te ga potom odveo u dvorište Milana Balaća u Mlaci, podigao i objesio na visoku gredu, pekao i potom bacio u rijeku Savu.³²² Iako su im bila poznata dotadašnja istraživanja o logorima, stratištima i grobištima Jasenovca poslije Drugoga svjetskog rata Buljan i Horvat ne navode ništa od tih istraživanja.

Što se tiče počinitelja, o njima autori navode jako malo podataka. Među njima se ističe predratni jasenovački komunist, poratni oficir OZN-e u Novskoj Nikola Đilas Đika, a pomagali su mu Kotur Milan Mijo zvani Murat, Borović Milan zvani Buljac, Trivunčić Milan Mijo³²³ zvani Cukelj, Kukić Mitar, Kukić Nikola, Bačić Momčilo zvani Parać, Vidaković Đurica, Ćukalac Rajko, Šestanović Milan³²⁴ zvani Grklja, svi iz Jasenovca te Balać Milenko iz Mlake.³²⁵ O počiniteljima nam svjedoči i pismo Petra Čvizovića Komisiji za utvrđivanje žrtava rata i poraća koje su u cijelosti objavili Buljan i Horvat. On kao glavne počinitelje zločina nad oko pedeset ljudi iz Posavine navodi sljedeće: lovac Ivan Crnojević, sin Ivana Maćana iz Nove Subocke, udbaša i lovac Ambroš Viktor iz Kutine, Ivanov šogor Ivan Prša, šef OZN-e u Novskoj te neki

³¹⁶ Isto, 981.

³¹⁷ Isto, 995.

³¹⁸ Isto, 617 – 620, 624, 626, 628.

³¹⁹ Isto, 622.

³²⁰ Isto, 620, 621, 627.

³²¹ Isto, 627.

³²² Isto, 632. Cukelj je zajedno s Milutinom Samardžijom pokušao prodati svinje, ali nije uspio. Zločin je ubrzo otkriven nakon čega su obojica uhićeni i osuđeni na smrt po Okružnom sudu u Daruvaru. Dragutin je imao tri sina od kojih su dva stradala u logoru Jasenovac, a jedan poslije Bleiburga. Vidi: Isto, 633.

³²³ U dopisu sreskog načelstva Novske Kraljevskoj banskoj vlasti Savske banovina br. 504./1936. za njega se navodi da je jedini član četničke organizacije „poznat kao izazivač i opasan za političke protivnike“. Vidi: HDA, f. 144, Savska banovina, upravni odjel (SBUO), Pov. II., 2354./1936. kut. 285., pododbori „Udruženja četnika“ na teritoriji Savske banovine, listovi 1. – 252.

³²⁴ Isto. Nije poznato je li isti bio u kakvom srodstvu s poslijeratnim opunomoćenikom OZN-e Petrom Šestanovićem, te je li imao kakve kontakte s četnicima prije ili tijekom rata.

³²⁵ A. BULJAN, F. HORVAT, 2006., 629.

Vlado Švanko.³²⁶ Emil Sattolo tvrdio je da su popise osoba za likvidaciju u Krapju pripremali Milan Vaistina, star 60 godina, umirovljeni lugar i službenik stare Jugoslavije te simpatizer partizana, Tomo Gmazel, izučeni kolar i domobranski vodnik, mačekovac Đuro Bogdanović, star 50 godina, ribar u doba NDH-a u seoskoj policiji, Ivan Gmazel Švajcer, star 50 godina, seljak i simpatizer partizana, Luka Bunjevac, star 40 godina, seljak, mačekovac i pripadnik seoske milicije i Luka Vidaković, seljak, član seoske milicije u doba NDH-a i simpatizer partizana.³²⁷ Ipak, potrebno je naglasiti da se ovaj dio o počiniteljima odnosi na lokalne vlasti. Jasenovac i sustav poslijeratnih zarobljeničkih logora u Jasenovcu bio je pod zapovjedništvom viših jugoslavenskih vlasti, no za sada nema izvora na osnovi kojih bismo mogli konkretnije govoriti o počiniteljima zločina.

Sva dosadašnja istraživanja o grobištima zasnivana su na svjedočanstvima. Malo se ili nimalo tražilo arhivske izvore iako se prva svjedočanstva o poratnim stratištima i grobištima nalaze upravo u njima. Tako početkom studenog 1945. Zdravstveni odjel Kotarskog NO Novska upućuje svoju okružnicu o uklanjanju leševa.³²⁸ Iako je okružnica vjerojatno opća, ona ima u vidu situaciju u okolici i broj leševa koji bi se mogli pojaviti s kišama i podizanjem podzemnih voda te utjecati na kvalitetu vode za piće. Što se konkretno poduzelo ne možemo zaključiti zbog izostanka spisa. Druga konkretnija zabilješka iz koje možemo više saznati o mogućim poratnim grobištima u Jasenovcu upućena je iz odjela upravnih poslova (OUP) u Novskoj 30. svibnja 1946. i kojom se praktički zapovijeda uklanjanje kostura uz Savu. Dopis je knjižen sa 6. lipnjem³²⁹ 1946. te je ponovo vezan uz vlažno i kišno godišnje doba. Za razliku od prethodnog dokumenta koji je preopćenit i može se odnositi na područje cijelog kotara Novska, drugi se dokument jasno odnosi na lijevu obalu rijeke Save i to na jasenovačkom području, odnosno najvjerojatnije samom Jasenovcu čijem je Mjesnom narodnom odboru upućen. Po svoj su prilici proljetne kiše i padaline podigle razinu podzemnih voda, a s njima na površinu zemlje izbacili i zakopana tijela na poplavljenom području uz rijeku Savu o čemu smo naprijed naveli iskaze nekoliko svjedoka. Odnos prema tim kosturima i nenaglašavanje da je riječ o „žrtvama fašističkog terora“ ili „palim borcima“, što se u drugim slučajevima izrazito isticalo, ukazuje da se najvjerojatnije radi o poratnim, a ne ratnim žrtvama.

³²⁶ HDA, f. 1944, Komisija za utvrđivanje žrtava Drugoga svjetskog rata i poraća, kut. 533; A. BULJAN, F. HORVAT, 2006., 982 – 983. Prilikom lova Ivan Crnojević hvalio se svojim poratnim podvizima i grupnim ubojstvima preko 300 ustaša iz posavskih sela. Tako je govorio o tome kako su nabijali ljude na kolac i pribijali ih na raspelo na groblju te tvrdi da su šume oko Novske pune grobišta osoba likvidiranih nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Ambroš Viktor hvalio se poslijeratnim ubojstvima bogataša i ustaša u Orahovici, Duzluku, Daruvaru, Čazmi i drugdje.

³²⁷ A. BULJAN, F. HORVAT, 2006., 983 – 984.

³²⁸ DASK, f. 321, MNO, u. z. 1945., 685.

³²⁹ ISTO, u. z. 1946., 825.

POSILIJERATNA ISTRAŽIVANJA RATNIH ŽRTAVA JASENOVCA

Prve ekshumacije i uopće istraživanja grobišta u Jasenovcu vršena su već 1946. na području Stare Gradiške koja nije predmet ovog rada.³³⁰

Pitanjem Jasenovca, žrtava, stratišta i grobišta u njemu prvi se sustavno počeo baviti Inicijativni odbor za gradnju spomenika žrtvama fašizma u Jasenovcu, prema dokumentu od 26. lipnja 1952.,³³¹ a radi se o pismu koje je upućeno Zemaljskom odboru Saveza boraca NOR-a Hrvatske. Vrijeme je to koje se veže uz popise žrtava Drugoga svjetskog rata koji je izvršila upravo ta organizacija 1950. Pismo je pisano s ciljem izgradnje spomenika palim žrtvama u logoru u Jasenovcu, a potpisao ga je predsjednik inicijativnog odbora Nikola Đilas. Iako to nigdje ne piše, nema sumnje da se sve ranije dogovorilo na višim forumima SUBNOR-a, a moguće i republičkim i partijskim vlastima te je provedba potom prepuštena mjesnim vlastima i organizacijama. Odbor zahtijeva da se ovo pitanje stavi na dnevni red SUBNOR-a Jugoslavije, jer je „Jasenovac pitanje svih, a ne samo Hrvatske“.³³² Slično pismo iz Jasenovca šalje i partijska organizacija Jasenovca istom Zemaljskom odboru NOR-a Hrvatske. Potpisuje ga isti čovjek³³³ pa je jasno koliko su aktivni ostali Jasenovčani. Više od godinu dana poslije, 30. prosinca 1953., slično pismo šalje Kotarski odbor Socijalističkog saveza radnog naroda Novska Centralnom odboru SUBNOR-a. No, iz ovoga se pisma saznaje kako pravoslavni kler već dvije godine prikuplja sredstva za izgradnju crkve u spomen palih žrtava. Katolički je kler preimenovao crkvu Sv. Nikole u crkvu „velike gospe“, a dopremili su i kip. Slavlju je trebao prisustvovati i „zloglasni“ biskup Sallis Sewis i tako od Jasenovca napraviti novo i veće svetište od Marije Bistrice, ali je „narod“ to spriječio. U međuvremenu, SUBNOR ističe potrebu izgradnje spomenika, jer ih za to pita sve više posjetitelja koji ovamo dolaze. Uz dokument se navode dojmovi studenata Akademije likovnih umjetnosti iz Zagreba.³³⁴ Nastupa zatišje do 1956. kada su 18. ožujka zaposlenici Konzervatorskog zavoda Narodne Republike Hrvatske obišli i izvršili pregled terena prema narudžbi Glavnog odbora Saveznog udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR-a) FNRJ, a 16. travnja te godine dostavili su elaborat s mišljenjem. Iako je napisan na svega dvije stranice, elaborat je zani-

³³⁰ HDA, f. 306, ZKRZ, kut. 689, saopćenje 39. sadrži izvješće o ekshumacijama napisano na šest stranica, među kojima su i dvije stranice s poimeničnim popisom 107 od ukupno 967 pronađenih žrtava. Bulajić ga navodi kao saopćenje 38. M. BULAJIĆ, 1989., 1150 – 1154. Ne podudaraju se ni ostali podaci. Tako je kod Bulajića broj ekshumiranih žrtava 528, a identificiranih 114. Vidi: HDA, f. 306, ZKRZ GUZ br. 2018/45.

³³¹ HDA, f. 1241, Republički odbor Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske, kut. 174.

³³² HDA, f. 1241, Republički odbor Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske, kut. 174.

³³³ Isto.

³³⁴ Isto.

mljiv zato jer nam pruža uvid u stanje i izgled logora iste godine.³³⁵ Slijedi viđenje Jasenovca očima arhitekata Zdenka Kolacija, Pave Ungara i Grozdana Kneževića izrađeno 16. lipnja 1960. na osam stranica.³³⁶ Komisija za bivše političke zatvorenike internirce i deportirce pri udruženju boraca BiH također iznosi informacije o tadašnjem stanju logora u Jasenovcu na šest stranica, ali nema preciznog navođenja vremena nastanka tog dokumenta.³³⁷ Predsjedništvo SUBNOR-a BiH u Sarajevu pod brojem 1677/64 od 18. rujna 1964. šalje dopis Predsjedništvu SUBNOR-a Hrvatske, Komisiji za njegovanje revolucionarnih tradicija NOR-a, na ruke Jakše Singera, u kojem ih obavještava o slanju ekipe antropologa za istraživanja u Jasenovcu i Krapju.³³⁸

Prva iskapanja na Gradini izvršila je Komisija Općinskog odbora Saveza boraca Bosanska Dubica 11. 11. 1961. koja je s obzirom na otkrivene podatke iz tri grobnice od 120 obilježenih grobnica konstatirala da bi na toj lokaciji moglo biti 550 800 žrtava, napomenuvši da se u okolici nalazi još oko 70 grobnica.³³⁹ Ipak, jedino pouzdano temeljito istraživanje grobišta u Donjoj Gradini izvršeno je u lipnju 1964.³⁴⁰ Prvo je od 9. do 17. lipnja 1964. obavljeno bušenje zemljišta na kojem se pretpostavljalo postojanje grobnica. Izvješće na 14 stranica potpisao je dr. Alojz Šercelj.³⁴¹ Istraživanje je zahvatilo površinski dio prostora u Gradini od 0.90 m do 3.0 m dubine. Zbog tvrdoće zemlje nije se moglo bušiti Dachnovsky – sondom, nego se morala upotrijebiti spiralna bušilica. Bušilo se samo na grobnicama koje su prethodno obilježene i za koje se „nesumnjivo znalo“ da su grobnice. Na 100 lokacija izvršeno je 130 bušenja. Bušilo se na kompleksima grobnica i svaki je kompleks opisan kao cjelina, a bušotine su označene kolcima s brojem i dubinom. Dubine grobnica računane su od nivoa slegnute površine, a ne od nivoa okoline. U pojedinim grobnicama naišlo se na sloj crne ili sive materije, za kojeg je tek trebalo posebnim metodama ustanoviti od čega se sastojao i kako je nastao. Prilikom bušenja utvrđena su tri tipa grobnica:

1. one u koje su bili dovedeni živi ljudi i ondje ubijeni;
2. grobnice u koje su bili dovezeni leševi;
3. grobnice s kuhanim i paljenim kostima.

³³⁵ ISTO.

³³⁶ ISTO.

³³⁷ ISTO.

³³⁸ ISTO.

³³⁹ Ljubo BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, knj. 2., Globus, Zagreb, 1989., 368; J. JURČEVIĆ, 61. Tijekom 1988. dr. Ljubo Boban vodi oštre i žestoke polemike s povjesničarima iz Beograda u novinama Mladost, Komunist, NIN i Danas.

³⁴⁰ HDA, f. 1241, Republički odbor Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske, kut. 174.

³⁴¹ ISTO, Izvještaj bušenja na Gradini.

Slijedi analiza bušotina koju ovdje iznosimo u skraćenom obliku.

Prvi kompleks je zemljište Mirka Vukića tzv. „Čalinka“ s ukupno 12 grobnica na kojima je izvršeno 19 bušenja. Na prvoj grobnici bušeno je do dubine od 3.0 m, ali osim pijeska ispod 1.70 m nije ništa pronađeno. Istraživači zaključuju da se pri bušenju nije pronašlo ništa „osim nekih ostataka kostiju, kreča, ugljena i paljevina“.

Drugi kompleks je zemljište Steve Vukića tzv. „Čalinka“ sa 17 grobnica i 29 bušotina, među kojima je prva ujedno bila i najmanja. Ni na toj lokaciji nije pronađeno nešto bitnije osim komadića kosti, raznih paljevina, kreča i pijeska. Na kompleksu „Bjeljevina“, zemljištu Ane Bogić, istraživano je 11 grobnica na kojima je izvršeno 13 bušenja. Najzanimljivija je grobnica br. 9 i bušotina br. 59, gdje je na dubini od 1.90 m pronađen tekstil, kosti, 3 lubanje s osušenim mozgom, 3 para cipela, 2 zdjele i 1 žlica. Navodno je sve predano muzeju u Jasenovcu. Sljedeći je kompleks „Bjeljevina“, zemljište Milana Pijeвиća, sa 19 grobnica i 25 bušotina. Ni ovdje, osim nešto pronađenih kostiju te paljevine, kreča, pijeska i tekstila nema bitnijih artefakata. Sljedeći je kompleks „Bjeljevine“ zemljište Milana Pijeвиća na kojem se nalazi 12 grobnica sa 13 bušotina. Ondje je pronađeno nešto više kostiju, često u fazi saponifikacije, a kosti su na mnogim mjestima bile krvave. Na kompleksu „Kujnovača“ (zemljište Rokića) nalazile su se samo 4 grobnice i 6 bušotina u kojima je pronađeno ostataka mesa, tekstila i crnih kosti. Posljednji kompleks je „Čalinka“ (zemljište Vukić) uz nasip koji je najbrojniji i grobnicama (25) i bušotinama (27). U ovom dijelu pronađeno je najviše ostataka, od lubanja, do kostiju, uključujući i onih s mesom, tekstila, kose, cigli, pijeska, paljevine i drugog. Pažnju izaziva crni tekstil koji se pojavljuje na više lokacija. Nažalost, nije naveden materijal od kojega je ovaj tekstil bio napravljen.

Slijedi najveći i najzanimljiviji dio – Izvješće antropologa.³⁴² Dokument je potpisan 27. lipnja 1964., a potpisali su ga Vida Brodar, stručni suradnik Instituta za biologiju Univerze u Ljubljani, Anton Pogačnik, asistent Antropološkog odseka Biotehničke fakultete Ljubljana i dr. Srboljub Živanović, asistent Zavoda za anatomiju Medicinskog fakulteta u Novom Sadu. Izvješće je napisano na 35 stranica. Istraživanje je vršeno 22., 24., 25., 26. i 27. lipnja. Zadatak ekipe bio je rukovoditi otkopavanjem određenog broja sonde koje bi mogle dati približnu sliku i uvid u sadržaj masovnih grobnica u Gradini. Potom je trebalo izvršiti „inspekciju“ osteoloških nalaza i prikupiti „osnovne podatke o broju žrtava na određenu kubaturu“, njihovom spolu, starosti i eventualnom uzroku smrti. Kao osnova za rad poslužio je Izvještaj o bušenjima na Gradini dr. A. Šercelja, a u obzir su uzete one grobnice, odnosno bušotine koje su sadržavale najviše kostiju. Na žalost, brojevi grobnica i bušotina ne slažu se s onima u izvješću dr. Šercelja što otežava bolje i jasnije razumijevanje Šerceljevih bušenja i antropoloških analiza. Zemljane radove na grobištima izvodili su mještani, tj. seljaci

³⁴² Isto, Izvještaj antropologa. Hrvatski povijesni muzej, Dokumentarna zbirka 2, inv. br. 2333.

iz okoline Gradine, sve do nivoa u kojem se nalazio materijal, a sve faze iskapanja snimala je filmska ekipa. Sav pronađeni materijal pored kostura u grobnici izdvojen je i deponiran u mjesni muzej, no na žalost ne navodi se koji: onaj u Novskoj, Bosanskoj Dubici, Sisku ili Jasenovcu. Isto je učinjeno i s dobro očuvanim i karakterističnim kosturima, a ostale su kosti poslije pregleda zakopavane na mjestima nalaza. Nalazi mekih tkiva i mozгова, tekstila i nekih kostiju predani su na analizu stručnjacima sudske medicine i na kemijsku analizu. Prikaz nalaza napravljen je uglavnom, ali ne potpuno, kronološki.

Istraživanje je započelo 22. lipnja na kompleksu „Čalinka“ – zemljište Vukić, uz nasip na grobnoj jami br. 112 B gdje je radilo pet radnika. Nakon dijela pokrivenog krečom na dubini nižoj od 90 cm broj predmeta se povećavao, a činili su ga češljevi, kišobrani, dugmad, razne zdjele, puno tekstila crne boje koji predstavlja narodnu radinost, dječje cipele, žlice, četkice za zube, šalovi, boce i dr. Istraživanje je prekinuto zbog kiše.

Sljedećeg radnog dana, 25. lipnja, nastavilo se s istraživanjem započete sonde grobne jame 112 B, s tim da je u istom kompleksu otvorena grobna jama 126 B te bušotina 59 na zemljištu Ane Bogić, ali na ovim novokopanim grobištima nije pronađeno ništa. U prvoj sondi 112 B najviše je predmeta pronađeno između 1.20 i 1.50 m dubine, a među njima se izdvaja: 75 dugmadi, 53 žlice, 11 emajliranih posuda, 6 češljeva, 5 ogledala, 4 kišobrana, 3 ključa, 3 porculanske šalice, 5 boca i 5 pletenih košara. Pronađeni su ostaci čitave odjeće, pokrivači, klupčad vune, ostaci džempera, vunениh čarapa, remenja, 2 komada muških cipela, 3 gumene čizme, 25 para, 1 dinar SHS, 1 zlatnik Franje Josipa, 4 noža i razne druge uporabne stvari. Prvi ljudski ostaci bili su na 1.05 m i dalje su se prema dubini povećavali. Svi su kosturi bili čitavi, u različitim položajima, nabacani bez ikakvog reda, s licem prema dolje, na boku, na leđima, u različitim nivoima i isprepleteni. Slijedi analiza svakog kostura posebno. Tog je dana izvađeno i analizirano 38 kostura u toj grobnici.

Dana 26. lipnja³⁴³ nastavljen je rad na grobnici 112 B. Taj su dan otvorene sonda br. 4., ili grob br. 8., bušotina br. 15 na „Čalinku“ – zemljište Mirka Vukića i sonda br. 5., grob br. 5., bušotina 91. na „Bjeljevini“ – zemljište Milana Pijevića.³⁴⁴ Tog dana istraženo je najviše kostura, njih 159,³⁴⁵ a svi su pronađeni u grobnici 112 B koja je ujedno i najveće pronađeno nalazište i grobište prilikom ovih istraživanja. U analizi kostura opažen je veliki broj razbijenih lubanja, među kojima se ističu dječje. U grobnici veličine 6 x 2.5 m prvi su se kosturi nalazili na 1.05 m., a naj-

³⁴³ HDA, f. 1241, Republički odbor Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske, kut. 174. Izvještaj antropologa na str. 7 navodi 24. lipnja kao datum, ali budući da je navedeno da izvješće daje kronološki pregled, pretpostavljamo da je došlo do pogreške u pisanju pa navodimo 26. lipnja kao datum koji je točan.

³⁴⁴ U dokumentu se na ovom mjestu navodi prezime Piljević, ali na ostalim mjestima Pijević, pa smo prihvatili ovo prezime.

³⁴⁵ Isto. Analiza tih kostura nalazi se na stranicama 7 – 21.

više ih je bilo između 1.40 i 1.80 m dubine, gdje su pronađeni gotovo svi. Na 15 m² grobnice nalazilo se 197 kostura. Budući da je sam sloj u kojem su se nalazili gotovo svi kosturi visok 40 cm, riječ je o 22 kostura na 1 m³. Po svemu sudeći ovaj će izračun poslužiti za sve kasnije izračune mogućih žrtava u Gradini, ali i u Jasenovcu, koje će se stalno povećavati usprkos činjenici da u ostalim sondama i grobnicama nije pronađeno ništa. Slijedi analiza pronađenih žrtava u grobnici 112 B prema spolu i dobi. Pronađeni su ostaci 51 djeteta do 14 godina i njima se nije mogao odrediti spol. Sedam stradalih osoba bilo je staro između 14 i 20 godina, a među njima jedna muška osoba i šest ženskih. Trideset i tri osobe bile su stare između 20 i 25 godina³⁴⁶ (jedan muškarac i 32 žene); 56 osoba između 25 i 35 godina (petorica muškaraca i 51 žena); te 28 osoba između 35 i 50 godina (trojica muškaraca 25 žena te deset osoba čiji se spol nije mogao odrediti). Pronađeni su i ostaci šest žena u dobi iznad 50 godina te ostaci trojice muškaraca i triju žena neodređene starosti. Dakle, radi se o grupi u kojoj su prevladavale žene i djeca. Među stradalnicima su 123 žene, 51 dijete, 13 muškaraca i 10 osoba u dobi između 35 i 50 godina kojima se nije mogao odrediti spol. Po dobi najviše je stradalih između 20 i 50 godina: 117 osoba. Prema zaključku antropologa „na osnovi boje kose može se zaključiti da se radi o stanovništvu koje je nosilac svetle komponente, najverovatnije slovenskog (slavenskog) porekla. Znači tu nije bilo Jevreja ni Cigana“. Za pretpostaviti je da nije bila riječ ni o Srbima³⁴⁷ pa bi se vjerojatnije moglo raditi o Hrvatima (katolicima i muslimanima) i eventualno o Nijemcima. Ovdje moramo podsjetiti na istraživanje Ljubice Štefan, koja je dijelove ovih istraživanja gotovo do riječi citirala u svojim radovima,³⁴⁸ a koji nisu imali „znanstvenost“ zbog nedostatka bilješki i tzv. znanstvenog aparata. S obzirom na materijal, predmete, tekstil i njegovu boju i obuću, možemo zaključiti da se radilo o ljudima koji su se nekamo zaputili na dulje vrijeme, odnosno izbjeglicama. Za pretpostaviti je da bi dotična grobnica mogla biti poratna grobnica hrvatskih izbjeglica koji su se vraćali s Bleiburga i koji su skrenuti s nekih od Križnih puteva. Po svoj prilici likvidirani su u blisku vrijeme, ubijani su najviše tupim predmetima i u serijama.

Istog su dana u sondi br. 2. na dubini od 1.60 m također otkriveni kosturi, ali se tijekom toga dana nije dalje radilo na toj lokaciji. Nastavljeno je iskopavanje i na bušotini br. 59 gdje su 12 dana prije otkrivena 2 kostura: 1 muški i 1 ženski, oba mlađe dobi. Ispod njih pronađeni su razni predmeti. Možemo reći da se ovdje vjerojatno radi o mladom bračnom paru koji je iz nepoznatih razloga završio u zasebnoj grobnici.

U sondi br. 4., grobnici br. 8., bušotini br. 15 na kompleksu „Čalinka“, zemljištu Mirka Vukića, pronađeno je osam stradalnika, od kojih šestoro djece, jedna žena stara oko 30 godina i jedna osoba neodređenog spola, starosti od 16 godina.

³⁴⁶ U izvješću se pogrešno navodi 35 kao ukupan broj.

³⁴⁷ LJ. ŠTEFAN, *Mitovi i zatajena povijest*, 1999., 185.

³⁴⁸ LJ. ŠTEFAN, *Hrvatsko slovo*, 20. 3. 1998.; *Istinom i činjenicama za Hrvatsku*, 155 – 157.

Istraživači smatraju da je ova grupa usmrćena neovisno od grupe iz grobne jame 112 B. Unatoč kiši koja je padala tog poslijepodneva grupa je otvorila sondu br. 5. na kompleksu „Bjeljevina“, zemljištu Milana Pijevića, i to grob br. 6., bušotinu 91., ali osim nekih predmeta ništa nije pronađeno. Budući da su većina ovdje pronađenih osoba djeca s jednom odraslom ženom za pretpostaviti je da je riječ o obitelji bez oca.

Dana 25. lipnja istraživana je sonda br. 2. u kojoj su svi kosturi, osim četiri koja su bila na dubini od 1.30 m, nađeni na dubini od 1.60 m. Ukupno je pronađeno 48 kostura i svi su bili muški, osim dva čiji spol nije određen. U sondi nije nađen niti jedan ostatak tekstila, pa antropolozi zaključuju „da su žrtve dovedene iz logora i pogubljene bez gornjeg odela“. Od materijala je pronađena svega jedna žlica. Udio prema dobi je sljedeći: 14 – 20 godina - 1; 20 – 25 godina - 1; 25 – 35 godina - 20; 35 – 50 godina - 15; preko 50 godina³⁴⁹ - 9 i neodređene starosti - 2. Svi su kosturi ležali potrbuške ili bočno, a samo jedan na leđima. Povrede su uglavnom nanošene tupim predmetima (najvjerojatnije kundakom i maljem). Karakteristični slučajevi su snimljeni. „Lobanje sa zlatnim zubima predali smo muzejskoj zbirci. Antropološki izgled kostura govori da se radi o krupnim ljudima, koščatim, a najviše smeđe kose, a kosa je bila vrlo kratka i slabije vidna što govori da su žrtve verovatno bile šišane“, navodi se u izvješću.³⁵⁰ O ovakvom načinu likvidacija i u Jasenovcu i u Gradini govore nam i svi svjedoci. Ovdje se moramo osvrnuti na „lobanje sa zlatnim zubima koje su predane muzejskoj zbirci“. Nepoznato je o kojoj se muzejskoj zbirci radi, a sumnju u ovaj navod izazivaju i sami sudionici NOR-a u stenografskom zapisniku od 12. veljače 1965. u kojemu nakon dobivenog izvješća o grobištima poslanog 6. listopada 1964. ističu da je „sa druge strane kod ovog iskopavanja pronađeno 250 grama zlata u zubima. Drugovi su to preuzeli komisij-ski i to se nalazi u Narodnoj banci u Novskoj. Postavlja se pitanje: što sa tim sada učiniti? Drugovi iz Jasenovca i Novske smatraju da bi se zlato trebalo dati zakopati natrag u grobove. Kada smo to iznijeli na sjednici Sekretarijata, rekli smo da bi se to zlato iskoristilo za uređenje ovog muzeja zbog toga što će prilikom nastavka radova - antropoloških radova doći do sličnih otkrića. To zbog daljnjeg rada kako bi drugovi iz Novske znali što treba raditi.“³⁵¹ Što je bilo sa zlatom i gdje je ono pohranjeno do danas ostaje nepoznanicom, a pitanja vezana uz sudbinu tog zlata je 1999. postavila i Lj. Štefan zatraživši odgovor od SAB-a.³⁵² Na njezin zahtjev nikada nije odgovoreno. Štoviše, ne radi se samo o zlatu u zubima već i o zlatni-

³⁴⁹ U izvorniku na str. 29 izvješća navodi se 30 god. što je vjerojatno još jedna pogreška u pisanju.

³⁵⁰ HDA, f. 1241, Republički odbor Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske, kut. 174, Izvještaj antropologa, 29.

³⁵¹ HDA, f. 1241, Republički odbor Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske, kut. 174, stenografski zapisnik predsjedništva SUBNOR-a SR Hrvatske od 12. veljače 1965., 33.

³⁵² LJ. ŠTEFAN, *Hrvatsko slovo*, 20. 3. 1998.; *Istinom i činjenicama za Hrvatsku*, 1999., 157 – 158.

ku (ili zlatnicima!) pronađenim u prvoj i najvećoj grobnici. Posebno je zanimljiv završetak rečenice u kojemu se navodi da „će prilikom nastavka radova - antropoloških radova doći do sličnih otkrića“. Na temelju čega su sudionici NOR-a mogli to pouzdano znati? Da ovo zlato ne datira iz razdoblja NDH-a govori i činjenica da su, prema svjedočanstvima, ustaše sve zlato vadili iz zubi te sve vrijedne stvari oduzimali i pohranjivali u Državnu riznicu. Petnaest godina nakon upita Lj. Štefan SAB-u, hrvatska javnost još uvijek čeka odgovor.

U sondi br. 6. kosturi su nađeni nakon 1.25 m dubine, ali ih je najviše bilo poslije dubine od 1.50 m. Ukupno je pronađeno 26 kostura koji su bili položeni potrbuške i bočno, a samo jedan na leđima. I ovo je bila muška grobnica u kojoj je dobna struktura bila sljedeća: 20 – 25 godina - 2; 25 – 35 godina - 11; 35 – 50 godina - 7; iznad 50 godina - 5 i neodređene dobi - 1. U izvješću se navodi da su „svi skeleti imali kratku kosu pretežno smeđe boje, što govori da se radilo o našem življu. Verovatno to nisu bili seljaci, već gradsko stanovništvo, s obzirom na nalaz čizama i ostatke odeće. Isto tako u prilog ovome govori i priličan broj žrtava sa popravljenim zubima, zlatnim krunicama od paladora. Karakteristike svih povreda govore da su nanesene tvrdim tupim predmetom. Lobanje sa zlatnim zubima i sve karakteristične povrede smo fotografisali radi dokumentacije i predali na čuvanje muzejskoj zbrci u Jasenovcu.“³⁵³ Iskaz stručnog tima sličan je prethodnom. Dodatak su kratko ošišani ljudi, odnosno uredni vojnici, najvjerojatnije pripadnici Hrvatskih oružanih snaga ili Wehrmachta. Da je riječ o vojnicima svjedoče i pronađene čizme. Vrsta odjeće se, pak, ne spominje, pa se može zaključiti da su ubijani neodjeveni. Također se ponovo navode zlatni zubi, pa čak i predaja lubanje sa zlatnim zubima muzejskoj zbirci u Jasenovcu. Nalaze li se takve lubanje ondje?

Sonda br. 7. otkopavana je i istraživana 26. lipnja. U njoj su pronađena tri kostura kojima se nije moglo odrediti dob i spol jer su prilikom prethodnog bušenja oštećene kosti i lubanje. Sljedećeg 27. lipnja zatrpavane su otkopane i istražene grobnice.

Ukupno je prilikom ovog istraživanja otkriveno 284 ljudskih žrtava u šest grobnica. Dvije su grobnice manje, jedna s dvije, a druga s tri žrtve. U jednoj grobnici nalazilo se osam žrtava, u drugoj je grobnici 26, trećoj 48 i najvećoj 197 žrtava.

Dakle istraživanje grobišta u Donjoj Gradini u lipnju i početkom srpnja 1964. koje je trebalo dokazati zločine počinjene od strane vlasti NDH-a vjerojatno je iznenadilo i same istraživače s obzirom da su rezultati bili suprotni njihovim očekivanjima. U većem dijelu svoga istraživanja oni donose točne i istinite zaključke, što je pohvalno. Međutim, konačni izriječ o mogućim počiniteljima nigdje ne navode, što samo po sebi dovoljno govori tko bi oni mogli biti.

U zaključku istraživači navode da je s ovim završeno sadašnje ispitivanje i da to predstavlja tek početak proučavanja masovnih grobnica u Jasenovcu, kojih ima još

³⁵³ HDA, f. 1241, Republički odbor Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske, kut. 174, stenografski zapisnik predsjedništva SUBNOR-a SR Hrvatske od 12. veljače 1965., 32.

preko 200. „Bušotine su pokazale da je način sahranjivanja bio različit i da ima grobova sa spaljivanjem, kuvanjem itd.“,³⁵⁴ ističe se u izvješću ustvrdivši da „mi ni u jednom slučaju nismo našli grobnice u kojima su sahranjivani leševi koji su dovoženi ili pak grobove sa sagorelim leševima. Svi znaci govore da su žrtve čije smo skelete proučavali bile ubijane tu na licu mesta i da su odmah padale u grobnicu. Dobro bi bilo da se ispita pepeo i zemlja hemijskim putem na bušotinama, koje su imale takav sadržaj“.³⁵⁵

Tri dana poslije, 1. srpnja 1964., prof. dr. Miodrag A. Bučić podnio je izvješće na sedam stranica.³⁵⁶ Budući da ono nije toliko temeljito kao prethodno te se bavi samo analizama pojedinih mjesta i ostataka, na njega se ne treba posebno osvrtni.

Na isto toliko stranica napisano je i izvješće dr. Halila Prohića, kojem se priključuje i dr. Miodrag Bučić u kojem se gore otkrivenim grobnicama i otkrivenim ljudskim ostacima oni bave sa sudsko-medicinskog stajališta.³⁵⁷ Nama je ovdje naročito važno izdvojiti dio u kojem se kaže da su pojedini leševi bili saponificirani. „U sudskoj medicini poznata je lješna promjena u vidu takozvane saponifikacije, to jest da lješevi u suvišnoj vlazi, a pri nedovoljnom ili potpunom odsustvu kiseonika, odnosno da se meka tkiva preobraćaju u bjeličaste ili sivo bjeličaste razmazljive sapunaste mase, koje potom mogu da očvrstu i da postanu lomljive“, navode autori.³⁵⁸ Najveći prijelomi u najbrojnijoj grobnici nalazili su se u potiljku lubanje, pa autori zaključuju da je i ovdje najveći dio ubojstava izvršen tupim predmetima. Iako u gornjem dijelu govore o procesu saponifikacije u posebnim uvjetima, na kraju zapisnika dodano je i mišljenje na temelju nalaza u grobnici u „Bjeljevinama“, zemljištu Milana Pijevića: „Obzirom da nisu nađeni dijelovi kostura, može se zaključiti da su prethodno ubijene osobe lišavane koštanih dijelova kuhanjem i sl. a potom da su meki dijelovi lješeva sahranjivani u grobnice a potom ti isti dijelovi u vlažnoj sredini i procesom saponifikacije preobraćeni nakon izvjesnog vremena u vlažnoj sredini u sapune.“³⁵⁹ U obzir očito nije uzeta mogućnost da su leševi mogli biti plitko ukopani, te da su ih divlje i domaće životinje mogle rastrgati i raznijeti uokolo, što je bio čest slučaj u poratnom razdoblju i na takvim mjestima.

Poslije ovih istraživanja prestaje sustavno istraživanje grobišta u sustavu jasenovačkih logora. Sudionici savezne omladinske radne akcije „Jasenovac 1973.“ slučajno su pronašli najvjerojatnije ostatke četiri žrtve oko 700 m od spomenika Kameni cvijet,

³⁵⁴ Isto, 34.

³⁵⁵ Isto, 35.

³⁵⁶ HDA, f. 1241, Republički odbor Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske, kut. 174, Izvještaj o ekspertizi u Jasenovcu – Gradini.

³⁵⁷ HDA, f. 1241, Republički odbor Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske, kut. 174, Izvještaj sudske medicine.

³⁵⁸ Isto, 2.

³⁵⁹ HDA, f. 1241, Republički odbor Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske, kut. 174, 6 - 7.

na prostoru bivšeg Logora III. – Cigłana. Navodno je bila riječ o žrtvama „ustaškog terora“ iz posljednjih dana NDH-a. Odlučeno je utvrditi rasprostranjenost i dimenzije grobišta, a antropolozi i stručnjaci sudske medicine naknadno su trebali obaviti svoj dio istraživanja. Izvješće je potpisano inicijalima R. T., a priložena je i fotografija pronađenog grobišta.³⁶⁰

Čini se da je tek 1986. došlo do ponovnog ozbiljnijeg istraživanja grobišta i to u Donjoj Gradini. Izvješće o istraživanju prvi je put objavljeno 15. i 16. studenoga 1986., a iz njega saznajemo da je izvršen detaljan pregled kostiju izvađenih u kolovoza 1986. U grobnici su pronađeni ostaci 152 žrtve, od kojih 37 muških, 51 žena i 11-oro djece, a za 53 žrtve nije se mogao utvrditi spol i dob. Osamdeset i šest osoba bilo je mlađe, 15 srednje, a 12 starije životne dobi. Za 28 osoba nije se mogla utvrditi dob. Kod jedne trećine lubanja pronađeni su različiti lomovi, a posebno je zanimljiva ona u kojoj je potpuno očuvan mozak, čini se zbog prirodnog procesa saponifikacije. Ustanovljeno je da je žrtva umrla dva do pet sati poslije ostalih, najvjerojatnije zbog krvarenja³⁶¹. Tek dvije godine poslije istraživanja izvješće je objavljeno i u glasilu Spomen područja Jasenovac.³⁶² Iz tog prikaza saznajemo da su iskapanja trajala od 16. srpnja do 25. kolovoza 1986., a radove su izvodili kustosi Spomen područja Jasenovac s brigadirima Savezne omladinske radne akcije (SORA).³⁶³

Dakle u najtemeljitijem i do sada najpouzdanijem ekshumiranju žrtava Jasenovca, izvršenom na području Donje Gradine, utvrđene su 284 stradale žrtve. Kada se njima dodaju četiri otkrivene 1973. kod spomenika Kamenog cvijeta i 152 žrtve ekshumirane 1986. o kojima osim sumarnog izvješća i općih obilježja nema više podataka, ukupno je do sada na području Jasenovca neprijeporno i sigurno stradalo 440 osoba. Za potvrdu ostalih nagađanja potrebno je uložiti više temeljitijih i detaljnijih istraživanja.

³⁶⁰ Stanko Ćosić, Najnovija istraživanja masovnih grobnica u Donjoj Gradini, *Poruke*, Glasilo Spomen područja Jasenovac, god. IV., br. 2. (7.) od 15. rujna 1973., 3. Zapis je vjerojatno učinio Radovan Trivunčić, tadašnji direktor Spomen područja Jasenovac. Međutim iz istoga glasila poslije ovoga otkrića nije poznato da je bilo bilokakvih istraživanja ili izvješća o navedenom grobištu. Na pitanje postavljeno 26. rujna 2013. kustosu JUSP Jasenovac Ivi Pejakoviću je li u to vrijeme bilo kakvih istraživanja, isti mi je takvo što negirao.

³⁶¹ Dušan ZEČEVIĆ, Pregled posmrtnih ostataka iz grobnice Donja Gradina, *Okrugli stol Jasenovac 1986. 14. i 15. 11. 1986.*, SP Jasenovac, Jasenovac, 1986., 133 – 135. Okrugli stol objavljen je kao knjiga 33. Spomen područja Jasenovac u knjižnici „Poruke“. Organizacijski odbor Okruglog stola činili su: Štefa Špiljak, dr. Dušan Čalić, ing. Ante Milković, prof. Ana Požar, dr. Milan Konjević, dr. Anđelko Barbić, a knjigu je uredila Jelka Smreke. Istraživanje i nalaz dali su djelatnici Zavoda za sudsku medicinu i kriminalistiku u Zagrebu: dr. Josip Škavić, dr. Davor Strinović, dr. Stjepan Gusić, dr. Milovan Kubat, Vlasta Hmelina, Helena Mitrov, Darinka Mudrovčić i Ante Gaćina, a izvješće je dao dr. Dušan Zečević.

³⁶² *Poruke*, god. XVI, br. 1. (22.) 4. srpnja 1988., 7.

³⁶³ Isto, 7.

ZAKLJUČAK

Pronađeni dokumenti dovode u sumnju mnoge navode dvaju ključnih svjedoka na kojima se temelji „službena“ teza o tzv. „Radnoj grupi Jasenovac“. S obzirom da nas Goldstein navodi na zaključak o njezinom neupitnom postojanju i to na temelju izjave jedne jedine osobe Mirka Šimunjaka, navodnog upravitelja te skupine, postavlja se pitanje tko je poručnik Anatolij Avramov koji se u dokumentima, sačuvanima u Državnom arhivu u Sisku, spominje kao „upravnik zatočenika u Jasenovcu“ i to upravo u ljeto 1946. kada je, prema Goldsteinu, navodnom Radnom grupom Jasenovac upravljao Šimunjak. Štoviše, prema navodima SP Jasenovac u Jasenovcu su nakon Drugoga svjetskog rata djelovale dvije „radne grupe“: „Radna grupa Jasenovac I“ pod zapovjedništvom Save Šakana od jeseni 1945. do travnja 1946. te „Radna grupa Jasenovac II“ pod zapovjedništvom Mirka Šimunjaka od travnja 1946. do jeseni 1947.³⁶⁴ S obzirom da su, prema navodima iste ustanove, „prvi ratni zarobljenici koji su već u svibnju 1945. radili na deminiranju logorskog zida i mjesta Jasenovac bili smješteni u šupama nekadašnjeg ustaškog magazina hrane nasuprot škole u mjestu Jasenovac“,³⁶⁵ također se postavlja pitanje tko je zapovijedao „Radnom grupom Jasenovac 0“ (od svibnja do jeseni 1945.). Također se treba upitati je li Anatolij Avramov, upravnik logora Jasenovac, ustvari zapovijedao „Radnom grupom Jasenovac IIb“ u isto vrijeme kad je „Jasenovcem IIa“ zapovijedao krunski svjedok Šimunjak koji o suborcu Avramovu nije rekao ni riječi, no još bi značajnije bilo objasniti zbog čega spomenuti nazivi poznati Slavku Goldsteinu i SP Jasenovac nisu bili poznati tadašnjim jugoslavenskim vlastima. Neshvatljivo je da Goldstein i SP Jasenovac uporno brane tezu o tzv. Radnoj skupini Jasenovac iako se takva skupina u dokumentima uopće ne spominje. Štoviše, u slučaju Đure Lavrnje ističe se da je isti upućen 24. VI. 1946. „prema naređenju odjela unutrašnjih poslova pri Okružnom NO-u Banija u Kazneni zavod Jasenovac na izdržavanje kazne“ te da je „kaznu izdržavao od 24. VI. 1946. do 28. VIII. 1946. kao radnik u Zavodu za prisilni rad Jasenovac“. U Zapisniku o saslušanju Ivana Križanovića od 19. studenog 1946. koji je „pobjegao iz Zavoda za prisilni rad u Sisku“ izričito se spominje „logor Jasenovac“. Unatoč Goldsteinovim navodima da „tvrdnja da za razliku od drugih logora smrti logor Jasenovac 1945. nije bio zatvoren i da su ga nekoliko godina nakon Drugog svjetskog rata komunističke vlasti koristile u kaznene svrhe, naprosto nije istina“ te da je „poslijeratni logor Jasenovac izmišljen tek nedavno, premda o tome nema traga u dokumentima ni u svjedočenjima preživjelih logoraša“,³⁶⁶ njegove tvrdnje nedvojbeno demantiraju dokumenti Okružnog suda u Sisku i UDB-e za okrug Baniju.

³⁶⁴ URL: <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7338> (20. 4. 2013.)

³⁶⁵ URL: <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7338> (20. 4. 2013.)

³⁶⁶ URL: <http://www.hkv.hr/borovak-damir/617-zato-ne-istraiti-istinu-o-jasenovcu.html> (20. 4. 2013.).

S obzirom na kompleksnost ove problematike te nepodudarnosti izjava svjedoka i dokumenata, neophodno je dostupne podatke sažeti u preglednu tablicu ne bi li se tako olakšalo njihovo razumijevanje.

Tablica 1: Pregled stanja zgrada logora, radova i zarobljenika prema dostupnim izvorima

	DEDIJER	MILETIĆ	DRAGAN ERCEGOVIĆ	IVAN PASPA	MIRKO ŠIMUNJAK	FRANJO CVRTILA	SLAVKO GOLDSTEIN	SP JASENOVAC	KONZERVA-TORSKI ZAVOD NRH	ARHIVSKO GRADIVO
LOGOR:										
Logorski zid	¾ zida sačuvano do 1950.	70 – 80 % sačuvano do 1951.	Sredina 1946. s grupom od 500 zarobljenika	Sredina 1946.	1946. – 1947.			Nakon rata sačuvani samo istočni i jugoistočni zid. 1945. – 1946. rušili ga zarobljenici iz Bročica i Stare Gradiške	1956. temelji sačuvani	
Žičana ograda	Do 1950.	Sačuvana do 1950./51.	Uklanjanje žice sredinom 1946.		1946. veće količine žice nadane u logoru i iskorištene za ograđivanje šumarije sa zarobljenicima			Žicu su skupljali i prevozili u dvorište šumarije 1945. – 1946. zarobljenici iz Bročica i Stare Gradiške		Šumska uprava „Putika“ iz Novske uklanja žicu u lipnju 1945.
Stražarnice	Do 1950.	1951. samo djelomično oštećene								
Tvornica oružja								1945. – 1946. demontirali zarobljenici iz Bročica i Stare Gradiške		
Cigłana	Dio sačuvan do 1950.	Dio sačuvan do 1950.		Rušenje sredinom 1946.		Cigłana čitava, srušeno pola peći		1945. sačuvani samo temelji	1956. sačuvana „velikim dijelom“	
Bunker										Grada s bunkera daje se šumariji u lipnju 1945.
Poljski bunker	do 1950.	Sačuvani do 1950./51.								
Električna centrala		Spremna za konzerviranje 1950.			1946. – 1947., demontirali je njemački zarobljenici s grupom radnika željezničke radionice / korišteni agregati		Demontirali je 1945. njemački zarobljenici	1945. – 1946. demontirali zarobljenici iz Bročica i Stare Gradiške		Stavljena u pogon u jesen 1945.
Pilana		Spremna za konzerviranje 1950.								
Lančara								Sačuvan donji postroj		
Stolarija		Spremna za konzerviranje 1950.								
Minsko polje			Razminiranje sredinom 1946.							
Sokolski dom		Sačuvan do 1950./51.								
Tragovi baraka									1956.	

S. Pilić - B. Matković • Poslijeratni zarobljenički logor Jasenovac...

Temelji i dio zidova građevina					1946. neki objekti još bili čitavi				1956.	
Logorska pruga									1956. djelomično sačuvana	
Raščišćavanje logora					1946. – 1947.		Swibanj – lipanj 1945., njemački zarobljenici, kasnije hrvatski zarobljenici iz Bročica	1945. – 1946. zarobljenici iz Bročica i Stare Gradiške. Raščišćavanje završeno u jesen 1947.		
Razminiranje logora						Ljeto 1945.			Prvi ratni zarobljenici u svibanju 1945.	
Raznošenje materijala						Mještani raznosili ciglu u ljeto 1945.	Spontano od strane mještana, vlasti tolerirale i kasnije pomagale	Stanovništvo Jasenovca i okolnih mjesta koristilo je, uz dozvolu i pomoć vlasti, građevinski materijal iz srušenih logorskih zgrada za obnovu svojih kuća.		Rušenje i oštećivanje zabranjeno u lipnju 1945. od strane KNOO Novska / Ista zabrana ponovljena u veljači 1946. U ožujku 1946. zabranjeno izdavanje cigle iz bivšeg logora.
Napomena:	Iz dnevnika Matije Helmana koji se odnosi na razdoblje od 1. do 9. lipnja 1946. proizlazi da je skupina zatočenika iz Stare Gradiške u Jasenovcu obavljala sljedeće radove: kopanje poljskog zahoda, gradnja štednjaka i krušne peći, izvid vanjskih zidova logora, izmjena uske pruge i obodnih zidova logora, dovoz cigle, drva, šaša, šute i ilovače, popravak rešetki na prozorima osuđeničke nastambe, sređivanje bunara, čišćenje i nasipavanje nastambe, uređenje priručnog magazina te uređenje dvorišta, a autor spominje i „dolazak ljudi“ 6. lipnja.									
RADOVI:										
Vađenje posmrtnih ostataka i pokapanje u masovne grobnice									1945. – 1946. zarobljenici iz Bročica i Stare Gradiške	
Prijevoz klada										Lipanj i kolovoz 1945.
Vađenje i čišćenje cigle					Hrvatski zatočenici, 1946. – 1947.				1945. – 1946. zarobljenici iz Bročica i Stare Gradiške	Organizirano u srpnju 1946., a za vađenje i čišćenje cigle zaduženi mještani. Najveća količina cigle dostavlja se logoru Stara Gradiška.
Obnova kuća					Hrvatski zatočenici, 1946. – 1947.					
Obnova cesta					Hrvatski zatočenici, 1946. – 1947.					
Šumski poslovi					Hrvatski zatočenici, 1946. – 1947.					Izrada pragova u šumi Uklenac kod Jablanca početkom ožujka 1946. U travnju 1946. održava se misa za njemačke zarobljenike koji su radili u Krapju. U lipnju 1946. sječa vrba i šaša za logor u Jasenovcu.

Sezonski poljoprivredni poslovi								1945. – 1946. zarobljenici iz Bročica i Stare Gradiške		
Obnova pruge Jasenovac – Novska								1945. – 1946. zarobljenici iz Bročica i Stare Gradiške		2. siječnja 1948. puštena u promet pruga Novska – Jasenovac. 15. veljače 1948. puštena u promet pruga Sisak – Jasenovac – Novska.
Obnavljanje mostova na Savi, kod Uštica i na Strugu					Njemački zarobljenici 1946. koji su živjeli u Ušticima, pa u barakama kod mosta		Njemački zarobljenici od 1945. do 1947.			U siječnju 1946. odluka o reduciranju i obnovi mostova. Prijevoz zarobljenika, raščišćavanje i razminiranje starog mosta započeto u travnju 1946. Stara konstrukcija u potpunosti uklonjena tek poslije travnja 1948. Most završen 15. veljače 1948.
Rad sa željezom						Njemački zarobljenici 1945.		1945. – 1946. zarobljenici iz Bročica i Stare Gradiške		
LOGORAŠI:										
Leševi					1946. u logoru – lagano zakopani	Ljeto 1945. u i oko logora Jasenovac		Ljeto 1945. prema navodima Matije Mačkovića		Svibanj – lipanj 1945. u Savi / Ivica Rivić svjedoči o likvidacijama kod Save. Listopad 1945. – lokacija nepoznata / Studenj 1945. – uklanjanje – nepoznato / 30. 5. 1946. uklanjanje kostura uz Savu
Jarci i kanal sa svježim leševima			Sredina 1946.							
Neraspadnuti leševi kraj južnog zida				Sredina 1946.						
Zatočnici u Jasenovcu			Odvjetnici, suci, tvorničari, svećenici, malo vojnika		Uglavnom Nijemci te četnici i hrvatski vojnici		Njemački zarobljenici 1945. – 1947., stanovali u bivšoj šumariji pod nadzorom KNOJ-a			„Neprijateljski vojnici“, KNOO Novska, lipanj 1945. / 20 zarobljenika iz logora Nova Gradiška u srpnju 1945.

Tablica 2: Križni put, logor i poslijeratni sustav jasenovačkih logora prema dostupnim izvorima

	FRANJO CVRTLA	MIRKO ŠIMUNJAK (pisani iskaz)	MIRKO ŠIMUNJAK (audio iskaz)	SLAVKO GOLDSTEIN	SP JASENOVAC	ARHIVSKO GRADIVO
Kolone Križnog puta	Ne		1946. jedna kolona iz Siska prema Novskoj	Ne, jedna kolona kraj sela Trebež	Jedna kolona u ljeto 1946. uz zaključak da „zbog porušenih mostova, kolone ratnih zarobljenika s Križnog puta nisu prolazile niti se zadržavale u Jasenovcu“.	Da, 900 zarobljenika, najvjerojatnije u lipnju 1945., petorica likvidirani
1. Nepoznata skupina					Svibanj 1945.	
Smještaj zatočenika					Smješteni u šupama nekadašnjeg ustaškog magazina hrane nasuprot škole u mjestu Jasenovac	
2. Logor u Bročicama	Njemački zarobljenici i jedan Poljak, „slobodnjaci“			Hrvatski zarobljenici od svibnja do kolovoza 1945.		
Broj zatočenika	Oko 700, radili u tri grupe					
Smještaj zatočenika	Novska, Bročice, Jasenovac (šumarija ili ciglana??), dvije barake do škole					
3. Logor u Krapju						Od svibnja do listopada 1945. u logoru su se nalazili zarobljeni Nijemci i hrvatski legionari. Od travnja do nepoznatoga vremena 1946. ondje su smješteni njemački ratni zarobljenici iz logora u Sisku koji u Krapju obavljaju šumske radove
4. Radna grupa Jasenovac I		Od jeseni 1945. do travnja 1946.		Od jeseni 1945. do travnja 1946.	Od jeseni 1945. do travnja 1946.	
Zapovjednik		Savo Šakan		Savo Šakan	Savo Šakan	
Broj zatočenika		600		600	600, uglavnom pripadnika HOS-a te manji broj četnika i pripadnika slovenske „Bijele garde“	
Zatočeničke nastambe					Smješteni u šupama nekadašnjeg ustaškog magazina hrane nasuprot škole u mjestu Jasenovac	

5. Radna grupa Jasenovac II		Od travnja 1946. do svibnja 1947.		Od travnja 1946. do svibnja 1947.	Od travnja 1946. do svibnja 1947.	
Zapovjednik		Mirko Šimunjak		Mirko Šimunjak		
Broj zatočenika		Do 600	700 – 800			
Zatočeničke nastambe			Šumarija te još dvije neidentificirane lokacije	Bivša šumarija, pod nadzorom KNOJ-a	Zatočenici iz Radne grupe Jasenovac bili su smješteni na tri lokacije u mjestu Jasenovac: u barakama šumarije, u šupama nekadašnjeg ustaškog magazina hrane nasuprot školi i u samoj zgradi škole.	
Unutrašnji nadzor Radne grupe J. II		Dvije čete Narodne milicije			OZN-a	
Vanjski nadzor Radne grupe J. II		Jedan bataljun KNOJ			KNOJ	
Odlazak zatočenika iz logora		U Viktorovac / Sisak	U Lepoglavu, Staru Gradišku i Osijek			
6. Logor Jasenovac						„Upravnik“ Anatolij Avramov (1946.)
7. Nepoznata skupina					U jesen 1947. u Jasenovcu je ostalo oko 170 – 180 zatočenika koji su zajedno s novopridošlim zatočenicima, zarobljenim njemačkim vojnicima i pripadnicima „Plavog bataljona“, radili na obnovi željezničkog mosta preko rijeke Save i pruge.	
Pokušaji bijega	Ne (ljetu 1945.)	Jedna grupa pobjegla 1946. preko Save i uhvaćena				Da, kolovoz 1946. u smjeru Novske
Boravak postrojbi JA u Jasenovcu	120. bataljun sa zapovjedništvom u Beogradu		Nepoznata krajiška brigada			Inženjerski bataljun III. divizije JA (prosinac 1945. – veljača 1946.)

Na temelju dostupnih dokumenata moguće je sa sigurnošću utvrditi da je na jasenovačkom području nakon završetka Drugoga svjetskog rata postojao sustav zarobljeničkih logora, a kasnije i Kazneni zavod/Zavod za prisilni rad, te su opravdane sumnje da su ondje uistinu počinjene i likvidacije. O broju žrtava i ostalim detaljima nemoguće je govoriti bez daljnjih istraživanja, a ona su svakako dobrodošla i štoviše neophodna. Završimo razmišljanjem Slavka Goldsteina: „Kad se jednom s Jasenovcem prestane manipulirati i kad se bude poštivala samo istina, to će postati povijest, koja više neće opterećivati ni javni život ni politiku. Najmanje će opterećivati Drugu Hrvatsku, koja je na raznim područjima već potvrdila da manipulacije smatra svojim neprijateljem, a istinu saveznikom.“³⁶⁷

³⁶⁷ S. GOLDSTEIN, 1996.

IZVORI:

Hrvatski Državni Arhiv:

- HDA, f. 79, Zemaljska vlada Upravni odjel (ZVUO)
HDA, f. 144, Savska banovina Upravni odjel (SBUO)
HDA, f. 223, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH-a
HDA, f. 306, Zemaljska komisija za ratne zločine
HDA, f. 417, Odvjetnička pisarnica Walter Radivoj
HDA, f. 421, Javno tužiteljstvo Narodne/Socijalističke Republike Hrvatske
HDA, f. 487, Ministarstvo oružanih snaga (MINORS) NDH-a
HDA, f. 890, Personalni spisi državnih službenika zemaljske vlade, pokrajinske uprave i oblasnih uprava Savske banovine, Banovine Hrvatske i ministarstava NDH-a
HDA, f. 1194, Zbirka Narodnooslobodilačke vojske i Pokreta oslobođenja Jugoslavije (Zbirka NOV i POJ)
HDA, f. 1241, Republički odbor Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske
HDA, f. 1353, Grupa VI., Građanske stranke i društva
HDA, f. 1363, Grupa XXI., Politička situacija
HDA, f. 1364, Grupa XXIII., Izbori u Jugoslaviji
HDA, f. 1491, Odjeljenje zaštite naroda (OZN-a)
HDA, f. 1549, Zbirka upravnih i vojnih vlasti NDH-a i NOP-a
HDA, f. 1576, Direkcija državnih željeznica
HDA, f. 1801, Razne osobe XIX. i XX. stoljeća
HDA, f. 1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća
HDA, f. 1809, Oblasni komitet Komunističke partije Hrvatske Slavonije
HDA, f. 1944, Komisija za utvrđivanje žrtava Drugoga svjetskog rata i poraća

Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu:

- NAZ, f. Schematismus cleri diocesis Zagrabiensis

Državni arhiv u Sisku:

- DASK, f. 019, Narodni odbor kotara Novska
DASK, f. 321, Mjesni narodni odbor Jasenovac
DASK, f. 765, Sudski predmeti političkih procesa Sisak, Petrinja

Hrvatski povijesni muzej:

- Dokumentarna zbirka 2.

Javna ustanova Spomen područje Jasenovac:

Zbirka fonoteke

Zbirka CD-a

Pisano sjećanje – Mirko Šimunjak

Objavljeni izvori:

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god., Državna štamparija, Sarajevo, 1932.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. g., knj. 2, Državna štamparija, Beograd, 1938.

Izješće Komisije za utvrđivanje žrtava Drugoga svjetskog rata i poraća, Zagreb, 1999.

Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948., knj. 9., *Stanovništvo po narodnosti*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1954.

Antun MILETIĆ, Prilog proučavanju istorije Jugoslovenske narodne armije kroz izabrana dokumenta maršala Jugoslavije Tita, Ministra narodne odbrane i Vrhovnog komandanta JNA u periodu 1945. – 1956. godine, *Vojno istorijski glasnik*, Vojno istorijski institut, Beograd, 1987., br. 1., god. 38.

Narodne novine, 1945. i 1946.

Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.-1991. po naseljima, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1998.

Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1945. Dokumenti, ur.: Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić, Mate Rupić, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2005.

Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1945. Dokumenti Slavonija, Srijem i Baranja, ur. Vladimir Geiger, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2006.

Službeni list FNRJ, 1945. i 1946.

Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o spomen-području Jasenovac, *Narodne novine*, 22, 21. 3. 2001.

LITERATURA:

1945. – *Razdjelnica hrvatske povijesti*, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu u Zagrebu 5. i 6. svibnja 2006., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006.

Administrativno – teritorijalna podjela i imenik naseljenih mjesta Narodne Republike Hrvatske, stanje 1. V. 1951., Tisak štamparije novina, Zagreb, 1951.

M. AKMADŽA, M. JAREB, Z. RADELIĆ, *Povijest 4.*, udžbenik povijesti za četvrti razred gimnazije, Alfa, Zagreb, 2009.

I. BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, Globus, Zagreb, 1990.

- P. BAŠIĆ, M. KEVO, O problemu postojanja jasenovačkog logora nakon 1945., *Radovi*, vol.30., Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, 1997.
- S. BEKAVAC, M. JAREB, *Povijest*, udžbenik za osmi razred osnovne škole, Alfa, Zagreb, 2013.
- E. BERGER, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac, 1978.
- Dr. Fra P. BEZINA, *Župljani župa povjerenih Franjevačkoj provinciji Presvetog Otkupitelja, žrtve rata 1941. – 1945.; 1990. – 1995.*, Provincijalat franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja - Split, Split, 2003.
- Bleiburg 1945. – 1995. Spomenica povodom 50-te obljetnice Bleiburga i Križnog puta 1945. – 1995*, ur. M. VALENTIĆ, Zagreb, 1995.
- LJ. BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, Školska knjiga - Stvarnost, Zagreb, 1989.
- M. BULAJIĆ, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, IRO „RAD“, Beograd, 1989.
- A. BULJAN, F. HORVAT, *Žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća na području bivšeg kotar/lopcine Novska (Grad Novska, općine Jasenovac i Lipovljani, Grad Kutina – dio i Grad Sisak – dio)*, Ogranak Matice Hrvatske – Novska, Novska, 2006.
- LJ. BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije 2*, Globus, Zagreb, 1989.
- LJ. BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije 3*, Školska knjiga – Stvarnost, Zagreb, 1990.
- E. ČELEBIJA, *Putopisi, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, IRO Veselin Masleša, Sarajevo, 1979.
- V. DEDIJER, *Vatikan i Jasenovac*, Izdavačka radnička organizacija „Rad“, Beograd, 1987.
- K. DRAGANOVIĆ, *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji*, Curia Archiepiscopalis Vrhbosnensis, Sarajevo, 1939.
- V. ĐURIĆ, *Povijest 8.*, udžbenik povijesti za osmi razred osnovne škole, Profil, Zagreb, 2013.
- Enciklopedija Jugoslavije*, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1965.
- Enciklopedija hrvatskih prezimena*, Nacionalni rodoslovni centar, Zagreb, 2008.
- K. ERDELJA, I. STOJAKOVIĆ, *Tragom prošlosti 8.*, udžbenik povijesti za osmi razred osnovne škole, Školska knjiga, Zagreb, 2013.
- K. ERDELJA, I. STOJAKOVIĆ, *Koraci kroz vrijeme IV.*, udžbenik povijesti za četvrti razred gimnazije, Školska knjiga, Zagreb, 2013.
- B. GEORGES, *L'occident joue et perd – La Yougoslavie dans la guerre*, La Table ronde, Paris, 1968.
- Z. GREGL, B. MIGOTTO, Nadgrobna stela iz Siska, *Vjesnik arheološkog muzeja Zagreb*, XXII.-XXIII., Zagreb, 1999. – 2000
- S. GOLDSTEIN, I. GOLDSTEIN, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, Novi Liber, Zagreb, 2011.

- J. HEĆIMOVIĆ, *In Tito s death Marches, Testimony on the Massacres of the Croatians War Prisoners and Civilians after World II*, Croatian Franciscan Press, Chicago, 1961.
- S. HERCEG, *Samobor - mali Bleiburg 1945.*, Hrvatski domobran - Ogranak Samobor, Samobor, 1996.
- Hrvatski povijesni atlas*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2003.
- Hrvatski povijesni zemljovid*, Kartografija, Školska knjiga, Zagreb, 1993.
- Z. IVANKOVIĆ, M. JAREB, *Povijesni atlas za 8. razred osnovne škole Alfa*, Zagreb, 2008.
- J. JURČEVIĆ, *Prikrivena stratišta i grobišta jugoslavenskih komunističkih zločina*, Dokumentacijsko informacijsko središte – DIS, Zagreb, 2012.
- M. KARAKAŠ OBADOV, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu, Saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku 1943. – 1945.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008.
- M. KEVO, *Jasenovac 1945., 1945. - Razdjelnica hrvatske povijesti*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006.
- M. KEVO, *Počeci logora Jasenovac, Scrinia Slavonica*, br. 3., Hrvatski institut za povijest Slavonski Brod, Slavonski Brod, 2003.
- O. KNEZOVIĆ, *Pokolj hrvatske vojske 1945. (Dokumenti o zvjerstvima Srba nad Hrvatima)*, Chicago, 1960.
- S. KOREN, *Povijest 8.*, udžbenik povijesti za osmi razred osnovne škole, Profil, Zagreb, 2013.
- J. KOZJAK, *O razvitku pruga u Hrvatskoj, Zbornik Sto godina željeznice*, Štamparsko preduzeće Jugoslovenskih željeznica, Beograd, 1951.
- S. KOŽUL, *Spomenica žrtvama ljubavi Zagrebačke nadbiskupije*, Nadbiskupski duhovni stol i Glas Koncila, Zagreb, 1992.
- S. KOŽUL, *Martirologij Crkve Zagrebačke, Spomenica žrtvama ljubavi Zagrebačke nadbiskupije*, Prometej - Zagrebačka nadbiskupija, Zagreb, 1998.
- S. KOŽUL, *Stradanja u Zagrebačkoj nadbiskupiji za vrijeme Drugoga svjetskog rata i poraća*, Nadbiskupski duhovni stol i Koncil d.o.o., Zagreb, 2004.
- Krajina, Srbi u našim sjevero-zapadnim krajevima, Zadruga štamparija, Zagreb, 1938.
- B. A. KRČELIĆ, *Povijest stolne crkve Zagrebačke*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1994.
- M. KUJUNDŽIĆ, Z. DIZDAR, *Hrvatska borba za opstojnost 1918. – 1998.*, Hrvatski državni sabor, Zagreb, 2000.
- S. LAJNERT, *Ustroj željeznica u Hrvatskoj*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2003.
- Leksikon naselja Hrvatske, Mozaik knjiga, Zagreb, 2004.
- M. MAČKOVIĆ – Skula, D. MAČKOVIĆ, *Jasenovac na Savi*, Davor Mačković, Jasenovac, 2007.
- H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 2002.

- N. MATAUŠIĆ, *Jasenovac 1941.-1945. Logor smrti i radni logor*, Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, Jasenovac – Zagreb, 2003.
- Međunarodni znanstveni skup „*Bleiburg 1945. – 1995.*“, Zagreb, 12. – 13. V. 1993., Hrvatska matica iseljenika i Hrvatski informativni centar, Zagreb, 1994.
- Međunarodni znanstveni skup *Jugoistočna Europa 1918. – 1995.*, Zadar, 28. – 30. 9. 1995., Hrvatska matica iseljenika i Hrvatski informativni centar, Zagreb, 1996.
- A. MIJATOVIĆ, *Bleiburška tragedija i Križni put hrvatskoga naroda godine 1945.*, Hrvatski svjetski kongres, New York – Zagreb, 2007.
- A. MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Narodna knjiga, Beograd, 1987.
- J. Ž. MILOSAVLJEVIĆ, *Srpsko – hrvatski spor i neimari Jugoslavije*, Štamparija Marinković, Beograd, 2003.
- G. MILJAN, I. MIŠKULIN, *Povijest 4*, udžbenik povijesti za četvrti razred gimnazije, Profil, Zagreb, 2009.
- V. MRKOČI, V. HORVAT, *Ogoljela laž logora Jasenovca*, Naklada E. Ćić, Zagreb, 2008.
- V. NIKOLIĆ, *Bleiburg: uzroci i posljedice*, Knjižnica Hrvatske revije, München – Barcelona, 1988.
- V. NIKOLIĆ, *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, Knjižnica Hrvatske revije, München – Barcelona, 1976.
- Okrugli stol „Jasenovac 1986. 14. i 15. 11. 1986.*, SP Jasenovac, Jasenovac, 1986.
- J. PEČARIĆ, *Srpski mit o Jasenovcu*, Dom i svijet, Hrvatski informativni centar i Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1998.
- M. PERIĆ, *Sinj i Cetinska krajina u borbi za slobodu*, Sinj: Turističko društvo „Cetinska krajina“, 1974.
- Ž. POLJAK, *Hrvatske planine, planinarsko – turistički vodič*, Planinarski savez Hrvatske, Zagreb, 1996.
- Povijesni atlas za osnovnu školu*, Hrvatska školska kartografija, Zagreb, 2007.
- Povijest u kartama i slikama*, povijesni atlas za 8. razred osnovne škole, Školska knjiga, Zagreb, 2008.
- J. PRCELA, S. GULDESCU, *Operation Slaughterhouse – Eyewitness Account of Postwar Massacres in Yugoslavia*, Dorrance and Company, Philadelphia, 1970.
- J. I. PRCELA, D. ŽIVIĆ, *Hrvatski holokaust: dokumenti i svjedočanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji*, Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, Zagreb, 2001.
- I. RENDULIĆ, M. NAJBAR – AGIČIĆ: *Povijesni atlas za osmi razred*, Profil, Zagreb, 2009.
- V. ROGIĆ, *Regionalna geografija Jugoslavije*, knj. 1, Školska knjiga, Zagreb, 1982.
- J. SMREKE, Đ. MIHOVILOVIĆ, *Poimenični popis žrtava koncentracijskoga logora Jasenovac 1941. - 1945.*, Jasenovac: Spomen područje Jasenovac, 2007.
- M. SOBOLEVSKI, *Između Jasenovca i Bleiburga*, *Erazmus*, broj 4., Zaklada Otvoreno društvo, Zagreb, studeni 1993.

- Spomenica povodom 50-te obljetnice Bleiburga i Križnog puta 1945. – 1995.*, ur. Mirko Valentić, Quo vadis, Zagreb, 1995.
- Srpsko – hrvatski spor*, 3. deo Štamparija Drag. Gregorić, Beograd, 1939.
- ST. STANOJEVIĆ, *Narodna enciklopedija srpsko – hrvatsko – slovenačka*, knjiga II, Bibliografski zavod, d. d., 1925.?.; Zagreb, 1927.?
- B. ŠEPOVIĆ, *Jasenovac*, Zagreb: Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek, 2001.
- M. ŠIMUNDIĆ, *Hrvatski smrtni put*, Matica Hrvatska, Split, 2006.
- LJ. ŠTEFAN, Poslijeratni Titov logor Jasenovac 1945. – 1947./48., *Zbornik radova Prvog hrvatskog žrtvoslovnog društva*, Hrvatsko žrtvoslovno društvo i Narodne novine, Zagreb, 1998.
- LJ. ŠTEFAN, *Istinom i činjenicama za Hrvatsku*, Hrvatska kulturna zaklada HKZ – Hrvatsko slovo, Zagreb, 1999.
- LJ. ŠTEFAN, *Mitovi i zatajena povijest*, K. Krešimir: Slovo M, Zagreb, 1999.
- Ž. TOMIČIĆ, Romanički mač iz rijeke Save kraj Jasenovca, prilog poznavanju romaničkog oružja u Slavoniji, *Prilozi Instituta arheologije*, br. 19, Zagreb, 2002.
- R. TRIVUNČIĆ, *Jasenovac i jasenovački logori*, Spomen područje Jasenovac, Jasenovac, 1974.
- R. TRIVUNČIĆ, *Jasenovačka drama*, Školske novine, Zagreb, 1985.
- F. TUĐMAN, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1989.
- Veliki atlas Hrvatske*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2002.
- I. VUKIĆ, Lika i Podgorje na braniku doma i naroda, HOR – Hrvatski obrambeni red, Zagreb, 2012.
- S. VUKOREP, *Preživjeli svjedoče*, Detekta, Zagreb, 2005.
- Od Bleiburga do naših dana*, Zbornik radova o Bleiburgu i Križnom putu s Drugog međunarodnog znanstvenog simpozija u Zagrebu 14. i 15. svibnja 1994., Marabu, Zagreb, 1994.
- D. ZEČEVIĆ, Pregled posmrtnih ostataka iz grobnice Donja Gradina, Okrugli stol „Jasenovac 1986. 14. i 15. 11. 1986.“, SP Jasenovac, Jasenovac, 1986.

NOVINSKI ČLANCI:

- M. BARIŠIĆ, Jasenovac: Antifašistički mit protiv prave istine, *Vjesnik*, Zagreb, god. LVII., 17546., 17547. i 17556. 20., 21. 8. i 30. 8. 1996.
- S. ĆOSIĆ, Najnovija istraživanja masovnih grobnica u Donjoj Gradini, *Poruke*, Spomen područje Jasenovac, Jasenovac, 1988.
- R. DRAGOJEVIĆ, U Jasenovcu je 1945. bilo 600 zarobljenika na prisilnom radu, *Novi list*, 29. 5. 2002.
- F. GLAVINA, U Jasenovcu su Srbi još 1906. ubijali Hrvate, *Panorama*, 1. srpnja 1996.
- S. GOLDSTEIN, Odstrel istine, *Feral Tribune*, U broj! U broj! 585, godina XIII., Split, 2. prosinca 1996.

- I. ĐIKIĆ, Vijenac svim žrtvama Jasenovca, *Slobodna Dalmacija*, Split, 16. 6. 1996.
- I. HORVAT, Konclogor Jasenovac je surova istina, a ne antifašistički mit, *Vjesnik*, god. LVII, 17556, Zagreb, 30. 8. 1996.
- V. HORVAT, Cvjetovi boli žrtava totalitarizama, *Hrvatski tjednik Fokus*, br. 270., Solidarizam, Zagreb, 15. 7. 2005.
- V. HORVAT, Partizanski logor Jasenovac, *Hrvatski tjednik Fokus*, br. 271, Solidarizam, Zagreb, 22. 7. 2005.
- Z. IVANKOVIĆ – VONTA, Jasenovac: partizanski logor smrti, *Globus*, Zagreb, br. 79, 12. 6. 1992.
- V. KALEB, Govorim o toleranciji, *Hrvatski tjednik*, god. I, br. 31., Matica hrvatska, Zagreb, 1971.
- B. MADUNIĆ, Mnoge nismo nikad više vidjeli, *Nedjeljni Vjesnik*, Zagreb, 20. 10. 1996.
- B. MADUNIĆ, Vidio sam masovni partizanski zločin u Jasenovcu, *Nedjeljni Vjesnik*, Zagreb, 5. i 6. 1. 1997.
- I. PASPA, Još o partizanskom logoru u Jasenovcu, *Politički zatvorenik*, 61, Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, Zagreb, travanj 1997.
- Lj. ŠTEFAN, SUBNOR Hrvatske oteo domobransko zlato, *Hrvatsko slovo*, Društvo hrvatskih književnika – HKZ – Hrvatski informativni centar, Zagreb, 20. 3. 1998.
- Lj. ŠTEFAN, Svjedočenje stradalnika Titova Jasenovca, *Hrvatsko slovo*, Društvo hrvatskih književnika – HKZ – Hrvatski informativni centar, Zagreb, 15. 5. 1998.
- Igor VUKIĆ, Gdje su pokopane jasenovačke žrtve, *Glas koncila*, br. 11, 17. 3. 2013.
- Igor VUKIĆ, Na prostoru jasenovačkoga logora pronađena 193 kostura, *Glas koncila*, br. 13, 1. 4. 2013.

INTERNET IZVORI:

<http://www.hkv.hr/http://www.jusp-jasenovac.hr>

<http://www.sabh.hr/>

<http://www.glas-koncila.hr/>

Stipo PILIĆ, Blanka MATKOVIĆ

POST-WAR CONCENTRATION CAMP JASENOVAC: WITNESS TESTIMONIES AND NEWER ARCHIVAL SOURCES

Summary

The ex-Yugoslav historiography has so far been mostly focused on *Ciglana*, from which on 22nd April 1945, prisoners' breakthrough took place, as the most ill famed among the concentration camps in the Jasenovac area. On 2nd May 1945, Yugoslav Army units occupied this territory. Nevertheless, the camp was following this date mentioned only sporadically, fragmentary and non-systematically. The existing sources include mostly brief oral testimonies, which have so far not been confirmed in any original documents. During the previous almost seven decades, no serious or thorough attempts were made to study the post-war camp in Jasenovac.

The objective of this paper is to offer a survey of the previous research, testimonies and documents witnessing to the everyday reality at the post-war camp in Jasenovac, and to complement them by the archival sources discovered so far. Among the documents found at the State Archives in Sisak, there was a document revealing the identity of the *Jasenovac governor*, which raised particular attention, consequently making the accuracy of certain statements given by Mirko Šimunjak, whose testimony the thesis regarding the so-called *Jasenovac Working Group* relied on to the most extent, questionable. On the basis thereof, it was possible to establish that in the area around Jasenovac, following World War Two, there was a complex of prisoner camps, and later even a penalty institute (*Kazneni zavod*). It is therefore beyond doubt possible that people were indeed liquidated there. Neither the number of victims nor any other details may be tackled without further research of the matter, which is not only welcome, but also essential.

Keywords: Second World War; post-war period; Križni put (the Way of the Cross); Jasenovac; (concentration) camp; communist crimes.